

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)
Volume 5 Issue 5, p. 149-175, September 2013

Tanzimat Dönemi ve Sonrasında İstanbul Et Piyasasını Düzenlemek İçin Alınan Tedbirler *Measures Taken to Regulate Istanbul Meat Market During and After Tanzimat Period*

Yrd. Doç. Dr. Muharrem ÖZTEL
Kırklareli Üniversitesi - Kırkkale

Öz: Tanzimat dönemi ve sonrasında İstanbul et piyasasının ele alındığı bu çalışmada, piyasanın düzenlenmesi adına alınan tedbirler konu edilmiştir. Koyun ve kuzu eti İstanbul halkının temel ihtiyaçları içerisinde her zaman ayrıcalıklı bir yere sahip olmuştur. Osmanlı Devleti et piyasasını düzenlemek adına verdiği mücadelede çeşitli tedbirler öne çıkmıştır. Ülke genelinde koyun ve kuzu miktarının artırılması amacıyla, koyun ve kuzu kesimine cins, ağırlık, bölge ve zaman sınırlamalarının getirilmesi en fazla öne çıkan tedbir şekli olmuştur. Koyun ve kuzu üretiminde verimliliği artırıcı çalışmalar yapılması; koyun, kuzu ve et fiyatlarını en fazla arttıran nedenler içerisinde gösterilen ve önemli bir maliyet unsuru olan vergi konusunda düzenlemeler yapılması; et piyasasının çeşitli aşamalarında ortaya çıkan ihtikarı önleyici tedbirler alınması; zarar eden ordu et müteahhitlerinin sübvansede edilmesi; özellikle her senenin Ramazan ayında gerekli et miktarının arzı için gayret gösterilmesi; vapur ve şimendiferle taşınan koyunların nakliye maliyetleriyle ilgili çalışma yapılması ve İstanbul'un iaşesine katkıda bulunanlara teşvik mahiyetinde ödül verilmesi başlıca başvurulan diğer tedbir alanlarıydı.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, İaşe, Et Piyasası, Koyun ve Kuzu Eti

Abstract: This article examines the precautions of the Ottoman authorities to regulate Istanbul's meat market. Sheep meat has always had a distinguished place among the basic needs of people living in Istanbul. The leading precautions the state applied in order to regulate the meat market were as follows: emphasizing the slaughter of sheep; increasing the number of sheep across the country along with some restrictions in species, regions and periods, conducting works for increasing the productivity; regulating the taxes which had been shown as the main reason for increased prices and costs; taking some measures to prevent profiteering in some transactions; subsidizing military meat suppliers who made a loss; having an effort to supply enough meat during the holy month of Ramadan in particular; carrying out some regulations on the costs of sheep transported by ferries and by rail; and finally, awarding those who contributed to the provisioning of Istanbul as an incentive.

Keywords: Istanbul, Meat Provisioning, Meat Market, Sheep and Lamb Meat

Giriş

Koyun ve kuzu eti¹, İstanbul'da sarayın, ordunun ve halkın ihtiyaç duyduğu temel tüketim maddeleri arasında en başta gelenlerden biriydi. Konusu et iaşesi olan resmi yazışmalarda en fazla öne çıkan husus etin, halkın temel ve zaruri ihtiyaçlarından olduğu

¹ İnceleme döneminde koyun ve kuzu ağnam ismiyle ifade edilmiştir. Çalışma "ağnam eti" piyasası için alınan tedbirler hakkındadır. Osmanlı'da halk büyük baş ve tavuk etinden ziyade özellikle koyun ve kuzu eti tüketmekteydi. Anthony Greenwood, *İstanbul's Meat Provisioning: A Study of the Celebkeşan System*, Basılmamış Doktora Tezi, Chicago 1998, s.8.

vurgusuydu². Muhatap olunan görevli kişileri ve yetkili makamları adeta meselenin hassasiyeti konusunda uyarmak ve görevlerinde titiz olmalarını sağlamak amacıyla, özellikle bu durumun altının çizildiği görülür.

İstanbul'un yıllık ihtiyacı için gerekli olan toplam et miktarının büyüklüğü, devlet hassasiyetini zorunlu kılmaktaydı. İstanbul'un Kasım 1913 tarihi itibarıyla günlük koyun talebi 3.500 adetti. Şehirde yılda ortalama 1 milyon 200 bin baş dolaylarında koyun kesilmekteydi³. Bu rakam 1850'lerde 850 bin baş civarındaydı⁴. Yarım yüzyılda meydana gelen bu talep artışı bu dönemde meydana gelen nüfus artışıyla doğrudan ilişkiliydi. Şehir nüfusunun 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında 1 milyonun üzerinde⁵ olduğu hesaba katılır ise halk için kişi başına et tüketiminin ortalama bir değerlendirmeyle 21,3 kgr olduğu söylenebilir⁶.

Osmanlı Devleti'nde koyun ve kuzu etinin, halkın sofrasındaki yeri çok önemliydi. O kadar ki gündelik hayat içerisinde caddelerde diğer seyyar satıcıların yanısıra, tahta şişlere geçirilen kuzu ve koyun etinden ızgara yapmış kebab satan aşçıları görmek mümkündür⁷. Dolayısıyla, İstanbul piyasasında halkın diğer bir ifadeyle "darul hilafeti'l aliyye sekenesinin" et talebi konusunda kış mevsimi boyunca "bir gün dahi" zahmet çekmemesi için gerekli hazırlıkların yapılmasının "irade-i seniyye gereği" olduğunun, çalışma boyunca incelediğimiz belgelerde sıklıkla vurgulandığı görülür⁸. Çünkü temini oldukça zor olan koyun ve kuzunun büyük bir kısmı İstanbul'a başka yerlerden getiriliyordu.

Osmanlı Devleti'nde temel ihtiyaç maddelerinin fiyatları uzun süre belli bir sistem içerisinde belirlenen narh ile düzenlenmiştir. Diğer temel ihtiyaç maddelerinde olduğu gibi ete de narh koymanın nedeni bu ürünün halk için vazgeçilmez önemde bir temel ihtiyaç maddesi olmasından ve fiyat belirlemeyi zorunlu kılan piyasa şartlarından kaynaklanmaktaydı. Bu şartlar altında her zaman ilgili idari birim ve kişilerden et, erzak ve zahirenin piyasada "layık olduğu kıymete göre" satılması isteniyordu. Bu anlamda *İdare*⁹'nin bürokratik sürecin her

² Bu vurgu çalışmada kullanılan belgelerin genelinde görülür.

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *DH.İD*, Dosya Numarası/Gömlek Numarası 137/4, 1331 Z 29.

⁴ Ahmet Uzun, *İstanbul'un İaşesi'nde Devletin Rolü: Ondalık Ağnam Uygulaması 1783-1857*, TTK, Ankara 2006, s.23; 16-18. Yüzyıllardaki tüketim miktarları hakkında bir değerlendirme için bkz. Greenwood, *a.g.t.*, s.15 vd.

⁵ Resmi Osmanlı istatistiklerine göre İstanbul nüfusu 1885'te 873.565 kişi, 1897'de 1.030.234 kişi⁵ ve 1916-17 (1335)'de ise 1.129.655 kişidir. Tevfik Güran, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, DİE, Ankara 1997, s.19; *1335 senesi İstanbul Beldesi İhsaiyat Mecmuası*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1337, s. 50. Bu büyüklükteki bir şehrin iâşe sorunu da son derece önemli hale gelmekteydi. Bu yüzden Faroqhi, devlet idaresinin devasa bir şehir olan İstanbul'un iâşesini temin edebilme kabiliyeti göstermesini, devletin sahip olduğu gücün ve bu yolda sergilediği maharetin bir göstergesi olarak görmektedir. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, (çev. Emine Sonnur Özcan), Doğubatu yayınları, 2.baskı, Ankara 2010, s.42.

⁶ İstanbul halkının ortalama kişi başı et tüketim miktarı, dipnot 3'teki 3 farklı yıla ait, ortalaması 1 milyon 11 bin kişiden oluşan İstanbul nüfusu ile yıllık et tüketim miktarı olan ortalama 1 milyon 200 bin baş koyun üzerinden hesap edilmiştir. Koyunların ortalama et ve kemik ağırlığı 18 kilogram olarak hesaba dahil edilmiştir. Uzun, Kişi başı ortalama tüketimi 19.yüzyılın ilk yarısı için 15-20 kgr olarak tespit etmiştir. Ahmet Uzun, *a.g.e.*, s.28.

⁷ Francis Marion-Crawford, (çev.Şeniz Türkömer), *1890'larda İstanbul*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3.baskı İstanbul 2012, s.49.

⁸ BOA, *A.MKT.MHM*, 102/93, 1273 R 4.

⁹ *İdare* kavramı, koyun ve kuzu eti piyasası ile ilgili olan, çalışmada adı geçen bütün idari birimleri kapsayacak şekilde devlet idaresi anlamında kullanılmıştır. Dolayısıyla çalışmanın bütününde bu vurgunun bir ifadesi olarak bu şekilde gösterilmesi tercih edilmiştir.

aşamasında piyasada belirlenen fiyatın üzerine çıkılmaması için gösterdiği gayret ve hassasiyet çok belirgindir¹⁰.

19. Yüzyılın ikinci yarısında et satışı konusunda gediklerin ve ete narh koymanın kaldırılıp serbest piyasaya geçilmesinin temel gerekçesi de piyasada daha fazla hayvan arzının sağlanması ve fiyatların makul seviyelerde seyretmesi beklentisiydi. İnceleme döneminde de bu beklentiyi tam olarak karşılayacak bir piyasa yapısının olmaması nedeniyle devlet, serbest piyasanın işleyişini de koruyan bir anlayışla hareket ederek, iâşenin organizasyonunda aktif rol almakta, böylece piyasayı sevk ve idare etmekteydi. Narhın kaldırılmasından sonraki takip eden yıllarda İstanbul'a yapılan ağnam sevk miktarında şüphesiz ki bir artış olmuştur. Ancak incelediğimiz dönem boyunca İstanbul nüfusu, miktar ve yoğunluk bakımından sürekli artış göstermiştir. Dolayısıyla bu dönemde et konusunda serbest piyasaya geçilmesiyle birlikte - nispeten rahatlamının olduğu söylenebilirse de- piyasada arz talep dengesinin oluşmadığı, diğer bir ifadeyle devletin merkezinde et iâşesi ile ilgili sıkıntıların devam ettiği söylenebilir¹¹.

Ağnamdan, et dışında başka önemli ürünler de elde edilmekteydi. Bu ürünler de piyasalar için çok önemliydi. Ağnamın, deri sanayisinde ve çuha dokumacılığında hammadde; iç yağı, kuyruk yağı ve sakatları ile mutfakta çeşitli yemeklerin vazgeçilmez malzemesi; aydınlatma endüstrisinde mum yapımında hammadde; arabaların, tulumbaların ve kadırgaların yağlanması vazgeçilmez bir ürün olarak piyasalar ve tüketiciler için ayrıca önemli olduğu görülür¹².

İlgili idari birimler arasındaki bürokrasi, et iâşesi konusunda bir sorun yaşandığında ya da yaşanma ihtimali olduğunda harekete geçmekteydi. İnceleme dönemimizde bu konuda yoğun bir bürokrasinin yaşanması, dolayısıyla *İdare*'nin devamlı surette, çeşitli mevsim ve aylarda ağnam ve et piyasasını düzenlemeye yönelik çözüm arayışlarına başvurması, İstanbul'un et iâşesi meselesinin bir sorun olarak büyüklüğünü gösterir niteliktedir.

İstanbul halkının temel ihtiyaçlarından koyun ve kuzu et piyasasını düzenlemek için alınan tedbirlerin konu edildiği bu çalışma, yapılacakların müzakere edilip nihai olarak karara bağlandığı ilgili idari birimler olan Meclis-i Mahsus-ı Vükela ve Şura-yı Devlet; ülke genelinde vilayetler boyutuyla meselenin aktif olarak sorumlularından Dâhiliye Nezareti; koyun ve kuzu sevk miktarını ve et fiyatlarının seyrini takip ve alınan kararların uygulayıcısı Şehremaneti; ayrıca Ziraat ve Ticaret Nezaretiyle son yıllarda Orman Meadin ve Ziraat Nezareti arasında gerçekleşen bürokratik süreç temel alınarak hazırlanmıştır.

¹⁰ BOA, *A.MKT.MVL*, 63/84, 1269 N 14. Serbest piyasa öncesinde İstanbul'un et ihtiyacı için gerekli olan ağnam sadece celepler vasıtasıyla şehre getirilmekteydi ve kasap esnafına dağıtılmaktaydı. Kasapların kendileri için tevzi olandan başka ağnam mübayaa etmesi yasaktı. Etin, celeplerden narh ile kıyyesi kaç kuruşa alırsa bu fiyatın üzerine 20 para eklenerek satılması zorunluydu. Bu kârdan daha yüksek bir bedelle eti satan kendisine tevzi edilenden fazla ağnamı alan ve fiyat artıran kasapların tespit edilip belirlenen fiyattan kaç para fazlaya satmış ise zabtiye tarafından ilk, ikinci ve üçüncü derece gün hesabıyla prangaya vurulması başvuru cezaî yöntemlerdendi. BOA, *MVL*, 288/30, 1271 N 2.

¹¹ Ancak Ergin, iâşeye konu olan mallardan narhın tamamen kaldırıldığı 1281 (1864-1865) ile 1914 arasındaki dönemde İstanbul'un genel iâşesi konusunda sıkıntı çekilmediğini ifade eder. Piyasada görülen müzayaka açısından narhın cari olduğu dönem ile sonrası arasındaki farkı belirtmek için böyle bir yaklaşım sergilediği söylenebilir. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İBB Yayını, c.2, İstanbul 1995, s.785.

¹² Mehmet Sait Türkhan, *18.Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un Et İâşesi'nin Temini: Hassa Kasapbaşılık Kurumu*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s.21-22.

I.İdare İçin İstanbul Halkının Et İaşe'nin Önemi

İstanbul piyasasına arz edilen koyun ve kuzu miktarı ve et fiyatları *İdare* tarafından sürekli takip edilmekteydi. Fiyatlarda yükselme olduğunda dikkatler sıkıntının yaşanmadığı bir önceki ile cari yıl hayvan sevk miktarı arasındaki farka yoğunlaşarak piyasaya arz edilen hayvan miktarındaki azalma tespit edilmekteydi. Bu anlamda 1904-1905 (1322) yılı hayvan sevk miktarındaki durumun tespiti için 1903-1904 (1319) yılı sevk miktarlarıyla kıyaslandığı görülür. 1904-1905 (1322) yılında Mart-Eylül ayları itibariyle 7 aylık sürede bir önceki yıla göre İstanbul'a koyun, kuzu, keçi ve sığır olmak üzere sevk olunan toplam hayvan miktarı 416.781 baş olup, sevkiyatın önceki yıl sevkiyat miktarı olan 456.902 baş hayvandan 40.121 baş eksik olduğu tespit edilmiştir¹³. Aynı şekilde 1906-1907 (1322) yılında İstanbul'a 1 milyon 14 bin baş ağnamin geldiği ve bu miktarın 1905-1906 (1321) senesi içinde sevk edilen ağnamdan 209 bin, 1904-1905 (1320)'e göre ise 179.000 baş eksik olduğu tespit edilerek bu durumun nedenleri ve çözümleri üzerinde çalışıldığı görülür¹⁴.

İdare için piyasada ağnam arz miktarını anlamamanın en önemli bir diğer yolu fiyat faktörüydü. Bir önceki ay, mevsim ve yıla ait et fiyatları, ilgili yıla ait cari fiyatın seyri ile ilgili net bir bilgi vermekteydi. İstanbul'da piyasada bulunan koyun ve kuzunun yetersiz olması ve fiyatların yükselmesi durumunda İstanbul'a yüklü miktarda ağnam sevk edilmesi için derhal Anadolu ve Rumeli'den doğruca İstanbul'a koyun gönderilmesi için vilayet, kaza ve mutasarrıflıklara hüküm, kaime vs. şeklinde emirler gönderildiği görülür¹⁵. Bu anlamda 1907 yılının Mart ayında şehremini imzasıyla Şehremaneti Sadaret'ten telgraf yoluyla Suriye, Beyrut, Hüdavendigar, Konya, Ankara, Aydın, Adana, Kastamonu, Sivas, Trabzon, Edirne, Selanik, Kosova, Yanya, Manastır, Biga, İzmit ve Çatalca gibi birçok vilayet ve sancağa yazılı emir gönderilmesini talep etmiştir¹⁶. Bu emirlerden birinin neticesi olarak, Kastamonu Vilayeti'nden alınan telgrafa göre, vilayet merkezindeki tacirler tarafından hemen 10.000 baş kadar ağnamin, 10 gün sonra da 3.220 baş koyunun gönderileceği bilgisi verilmiştir¹⁷.

Halkın temel ihtiyaçlarını uygun miktar ve fiyatla temini konusunda sıkıntı yaşanmasına *İdare*'nin müsamahası yoktu. Gerektiğinde sultanın kendisi sorunla bizzat ilgilenebilmekteydi. Osmanlı-Rus (1877-1878) Savaşı nedeniyle tedavüle çıkarılan kaimelerin değerindeki düşüş bütün piyasayı etkilemiş¹⁸ et fiyatı konusunda da sıkıntıların yaşanmasına neden olmuştu. Kasapların kaimenin değerinden kaynaklanan nedenlerle piyasaya et arz etmediği ve bu şartlarda halkın et satın alamadığı bilgisi saraya ulaşınca, dönemin hükümdarı Sultan Abdülhamit'in bizzat meseleyle ilgilendiği görülür. Şehremaneti eliyle derhal ordu et müteahhitlerinden ertesi gün için yeterli miktarda koyun alınıp, bunların kasap dükkânlarının yanında açılacak sergilerde kesilmesi ve böylece halka ucuz fiyatla et satılması sağlanmıştır¹⁹.

İdare, koyun ve kuzu arzının yetersiz olması durumunda muhtelif yerlerdeki ağnamin süratli bir şekilde İstanbul'a ulaşması için -vapur göndermek gibi- alternatif yollara başvuruyordu. Hüdavendigar Vilayeti'nden alınan bir telgrafta: İstanbul'a külliyetli miktarda

¹³ BOA, *İ.RSM*, 20/51, 1322 L 22.

¹⁴ BOA, *İ.ŞE*, 22/1, 1325 C 2.

¹⁵ BOA, *C.BLD*, 140/6986, 1196 N 29; *A.MKT.MVL*, 9/44, 1264 Ş 10.

¹⁶ BOA, *BEO*, 3013/225941, 1325 S 3.

¹⁷ BOA, *DH.MKT*, 2006/103, 1310 Ra 10.

¹⁸ Ülgener, Osmanlı'da para rayicindeki değişimi, piyasalarda oluşan kıtlık buhranının oluşmasının temel nedenlerinden biri olarak zikreder. Geniş bilgi için bkz. Sabri F. Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları*, Derin yay., İstanbul 2000, s.79.

¹⁹ *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990, s. 192.

koyunun gönderilmek üzere Bandırma vapur iskelesine sevk edilmiş olduğu, bir haftadan beri vapur gelmediği için ise bu koyunların iskelede bekletildiği bildirilmiştir, Dâhiliye Nezareti durumu Bahriye Nezareti'ne bildirerek “derhal seri bir şekilde” bir vapurun gönderilmesini sağlamıştır²⁰.

İdare, İstanbul'un et işesine dair sorunları tespit ve çözüm sürecinde tüccarın, esnafın sürece dâhil olması noktasında hassas davranmaktaydı. Esnafın tespit ve talepleri *İdare* nezdinde önem arz etmekteydi. Bu anlamda, İstanbul'un et ihtiyacını kolaylıkla temin için gerekli tedbirlerin alınması gerektiğine dair Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi tarafından kaleme alınan mazbatada çâşni usulünün²¹ kaldırılması, 6 kıyye²²den az ağırlıkta olan kuzuların kestirilmemesi, Anadolu'dan getirilecek ağnamin Ortaköy'e Rumeli'nden getirilecek olanların Makriköy'e çıkarılması gibi alınacak tedbirler müzakere konusu olmuştur. Meclis-i Vükela, bu kararlar alınmadan önce, Şehremaneti Meclisi Reisi Halil Efendi ve kasap esnafının ileri gelenlerinden bazılarının davet edilmesi, sorunların birlikte etraflıca görüşülmesi ve bu yolla ortaya çıkan sonuca göre hareket edilmesi gerektiği değerlendirilmiştir²³.

İstanbul'un et işesiyle ilgili sorunların tespiti, çözüm önerilerinin getirilmesi ve takip edilecek politikaların kararlaştırılması sürecinde Sadaret, Dâhiliye Nezareti, Şehremaneti, Ticaret ve Ziraat Nezareti²⁴ aktif rol oynayan idari birimlerdi. Alınacak tedbirlerin çoğu döneme göre, Şura-yı Devlet Mülkiye ve Tanzimat Dairelerince müzakere edilmekte, takip edilecek politikalar Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da onaylanmaktaydı. Karar makamı Şura-yı Devlet ve Meclis-i Mahsus-ı Vükela'ydı. İstanbul et piyasası konusunda önemli kararlar Meşrutiyet Dönemi'nde Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da alınsa da bu dönemde olduğu gibi öncesinde de Sadaret, Dâhiliye Nezareti ve Şehremaneti'nin aktif görev üstlendiği görülür²⁵. Süreç içerisinde Şehremaneti'nin daha çok fiyat artışı ve sevk olunan koyun ve kuzu miktarının takibi ve alınan kararların uygulanması noktasında görev yaptığı görülür²⁶. Bu anlamda görevinin gereği olarak Şehremaneti'nin 1907 Mayıs ayında yaz mevsimi olmasına rağmen kıvırcık ve kuzu etinin kıyyesinin 10 kuruşa çıktığını belirterek, tedbir alınması için çağrıda bulunduğu görülür²⁷. Şehremaneti daha çok et piyasası ile ilgili oluşturulan komisyonlar tarafından istenen piyasa bilgilerini -İstanbul sınırları itibarıyla- toplamakta ve alınan kararların uygulamasında Dâhiliye Nezareti'ne yardımcı olmaktadır²⁸. Vilayetlerle ilgili veri almada Dâhiliye Nezareti'nden yardım almaktaydı. Şehremaneti'nin aktif bir şekilde koyun ve kuzu yetiştirilmesi ve piyasaya sevki konusunda ve yapılması gerekli düzenlemeler hakkında sıklıkla önerilerde bulunduğu görülür. Bu anlamda Şehremaneti'nin, et fiyatlarının korunabilmesi için ağnamin ihracının yasaklanması gerektiği şeklindeki görüşleri söz konusuydu²⁹. İncelenen belgelerin çoğunda Meclis-i Mahsus-ı Vükela ve Şura-yı Devlet'in

²⁰ BOA, *DH.MKT*, 2062/103, 1310 L 5.

²¹ Çâşni usulü alış-veriş esnasında ağnamin ortalama ağırlığını belirlemek amacıyla uygulanan bir yöntemdi. Sürü içerisinde seçilen ortalama birkaç hayvanın kesilmesiyle tespit edilen et ve kemik toplam ağırlığı, satışa konu olan ağnam için ölçü olarak kabul edilmekteydi. BOA, *İ.HUS*, 143/8, 1324 Ca 1.

²² Kıyye (okka)= 1.283 kgr.

²³ BOA, *MV*, 112/43, 1323 N 01.

²⁴ Takip eden yıllarda Orman, Meadin ve Ziraat Nezareti olmuştur.

²⁵ BOA, *BEO*, 3014/226034, 1325 S 4.

²⁶ BOA, *Y. MTV*, 73/149, 1310 C 20; *İ.RSM*, 1322 L 22.

²⁷ BOA, *Y.MTV*, 297/105, 1325 Ra 21.

²⁸ BOA, *DH.MKT*, 1815/107, 1308 B 24.

²⁹ BOA, *Y.MTV*, 297/105, 1325 Ra 21.

dışındaki birimler daha çok sorunun tespitinde, çözüm önerilerinin ortaya konulmasında ve kararların uygulanması aşamalarında rol almaktaydılar.

Şehremaneti fiyatların yükseldiği 20 Ekim 1904 tarihinde artışın nedenini anlamak için yaptığı araştırmada bir önceki seneye kıyasla gelen ağnamın arz miktarının 70-80.000 baş eksik olduğu bilgisine ulaşmıştır. Bu azalmanın nedeni ise külliyetli miktarda koyun ve kuzunun Erzurum, Ankara, Konya, Sivas ve Adana'dan İzmir, Beyrut ve İskenderun iskeleleri yoluyla; Rumeli bölgesinden birçok koyun ve sığırın Selanik İskelesi'nden İskenderiye ve Pireye gönderilmesinden kaynaklandığını tespit etmiştir. Şehremaneti Bab-ı Ali'yi tedbir alınması konusunda bilgilendirmiş ve ayrıca ne gibi tedbirlerin alınacağı konusunu yine Bab-ı Ali'den sormuştur³⁰.

Sadaret'in, ağnam ve et piyasasının takibi ve yönetilmesinde, nezaretlerin ve Şehremaneti'nin üstünde bir yetkisi vardı³¹. Şura-yı Devlet, et piyasası konusunda takip edilecek politikaları diğer idari birimlerin de yardımıyla belirlemek ve uygulanmasına onay vermek bakımından en son karar merciiydi. Buradan çıkan kararlar Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da kabul edilirdi. Kararların uygulanması Şehremaneti, Dâhiliye, Ticaret ve Ziraat nezaretlerine kalırdı³².

Birçok vilayette yetiştirilen ve İstanbul piyasasında tüketilmek üzere tüccara satılan koyun ve kuzu özel mülkiyetin konusuydu. Ancak *İdare* koyun ve kuzunun üretim, satım ve ihraç işlerini genelde memleketin özelde İstanbul'un ihtiyacını dikkate alarak kontrol altında tutmaktaydı. Hayvanların yaş, kilo, çifte elverişi, damızlık ve gebe olup olmama durumlarına göre kesimi, satımı ve ihracı için sınırlamalar/yasaklar getirmekteydi. Bir anlamda kişilerin istediği gibi kendi mülkünü tasarruf hakkı sınırlandırılmış olmaktaydı. İdare'nin bu hareket tarzının temel nedeni, toplumun menfaatinin kişilerin menfaatinin üstünde tutan geleneksel iase anlayışıyla çözüm üretmesinden kaynaklanmaktaydı.

Osmanlı Devleti için ağnam piyasasında tahsil edilen vergiler kamu harcamalarının finansmanı için en önemli gelir kaynaklarından idi. Buna rağmen Devlet İdaresi'nin İstanbul piyasası için uzun vadede yeterli koyun ve kuzunun sevkini ve fiyat istikrarını sağlamak kısa vadede de yükselen fiyatları kontrol altına almak amacıyla ağnam ile ilgili bazı vergi gelirlerinden vazgeçebildiği görülür. Şüphesiz ki bu durum, halkın temel ihtiyaçlarından olan koyun ve kuzu eti konusunda *İdare*'nin gösterdiği hassasiyetin bir ifadesidir. Çalışmanın ilgili bölümünde bu konu ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

II. İstanbul Piyasası İçin Koyun ve Kuzu Arz Bölgeleri

İstanbul'da halkın Ekim 1913 tarihi itibarıyla günlük koyun talebi ortalama 3.500 adetti. Şehirde yılda ortalama 1.200.000 dolaylarında koyun kesilmekteydi. Yıllık kesilen kuzu sayısı ise 300.000 civarındaydı³³. Bu miktarlardaki hayvanın üretimi ve şehre sevki için İstanbul'u çevreleyen yakın bölgelerden ülkenin uzak vilayetlerine kadar birçok bölge başkent'in temel ihtiyaçlarından olan koyun ve kuzunun temininde görev almaktaydı. Her sene kışın son aylarında İstanbul'a sevk olunmak üzere Bandırma vs. meralarda koyun

³⁰ BOA, *DH.MKT*, 901/4, 1322 Ş 10.

³¹ Bandırma, Mihaliç ve İzmit civarlarında pek çok ağnam var olmasına rağmen ceplerin fiyat yükseltmek maksadıyla ağnamı göndermeyip iddihar ettiği, dolayısıyla ihtikâr suçu işlediği tespit edilince, Sadaret'in Şehremaneti ve Dâhiliye Nezareti'nden gerekli tedbirlerin alınmasını istediği görülür. BOA, *BEO*, 3014/226034, 1325 S 4.

³² BOA, *DH.İD*, 137/4, 1331 Z 29.

³³ BOA, *DH.İD*, 137/4, 1331 Z 29.

biriktirilmekte ve beslenmekteydi³⁴. Hayvanlar İstanbul'a girişlerinde sağlık kontrolünden geçirilmekteydi³⁵.

İstanbul'un temel ihtiyaçlarından koyun ve kuzunun yetiştirilip İstanbul'un ihtiyacı için sevk edildiği başlıca yakın coğrafya Çatalca, İzmit, Biga mutasarrıflıkları, Çanakkale, Hüdavendigar³⁶ ve Edirne vilayetleriydi. Anadolu'daki diğer yakın ve uzak üretim bölgeleri Aydın, Kastamonu, Ankara, Konya, Trabzon, Sivas, Adana ve Erzurum vilayetlerinden oluşmaktaydı. Ülkenin batısında Bulgaristan, Sırbistan, Bosna, Rumeli'de Yanya, Kosova, Manastır, Selanik³⁷ vilayetleriyle Filibe, Pazarcık kazaları önemliydi³⁸. Her hangi bir nedenle yakın bölgelerden yeterli miktarda koyun ve kuzu sevk edilemediği zamanlarda ihtiyacın temini için başvurulmuş uzak bölgeler Güney'de Arap Yarımadası'nda Halep, Suriye, Beyrut ve Trablusşam eyaletleriydi³⁹.

Başlıca koyun ve kuzu arz sahası Anadolu ve Rumeli'ydi. Ancak Balkanlar'ın savaş alanı olduğu dönemlerde ağnam daha çok Anadolu ve Suriye'den getirilmekteydi⁴⁰. Rumeli'nin verimli bir üretim sahası olma özelliği nedeniyle et işesindeki asırlarca devam eden ağırlığı, devletin bu bölgeden kalıcı bir şekilde çekilme sürecinde sürekli azalmıştır. İstanbul'un işesindeki ağırlık, öncesine oranla daha fazla Anadolu'ya kaymıştır. Bir taraftan üretim sahalarının zorunlu değişiminden kaynaklanan zorluklar diğer taraftan, zamanla çeşitli faktörlerin bir sonucu olarak İstanbul nüfusunda meydana gelen artış işe işlerini daha da zorlaştırmıştır⁴¹.

III. Et Piyasasını Düzenlemek İçin Başvurulan Tedbirler

İstanbul et piyasasında koyun ve kuzu arz miktarını azaltan ve et fiyatlarının yükselmesi⁴² sonucunu doğuran, dolayısıyla "arz yönüyle" piyasayı düzenlemek için tedbirler alınmasını zorunlu kılan nedenler çeşitliydi⁴³. Kış mevsiminin sert geçmesi halinde meydana gelen telefât, hayatta kalan koyunların yetersiz beslenmeleri nedeniyle ortaya çıkan hastalıklar piyasayı son derece olumsuz etkilemekteydi⁴⁴. Şimendifer ve vapur nakliye ücretleri, ithal edilen hayvanlardan pul resmi ve harç vergisi gibi çeşitli vergilerin alınması, iç piyasadaki

³⁴ BOA, *Y. MTV*, 73/149, 1310 C 20.

³⁵ BOA, *BEO*, 186/13896, 1310 L 6.

³⁶ Özellikle Bandırma ve Mihaliç kazaları önemliydi.

³⁷ Önceleri ayrıca Eflak ve Boğdan önemliydi.

³⁸ Rumeli ağnam temini bakımından 18.yüzyıla kadar Anadolu'dan daha fazla önemli bir yere sahipti. Bu durum Rumeli'nin sahip olduğu coğrafı, ulaşım vb. imkanlarla alakalıydı. Geniş bilgi için bkz. Türkhan, *a.g.t.*, s.37 vd.

³⁹ BOA, *C.BLD*, 97/4820, 1169 Z 29; *C.BLD*, 97/4812, 1218 Ra 29; *A.MKT.UM*, 170/53, 1271 S 15; *DH.MKT*, 2004/75, 1310 S 28; *Y.PRK.HR*,30/11, 1318 Z 1; *Y.PRK.HR*,30/11, 1318 Z 1; *DH.MKT*, 2465/109, 1318 Z 4; 2467/112, 1318 Z 9; *İ.RSM*, 20/51, 1322 L 22; *İ.HUS*, 143/8, 1324 Ca 01; *BEO*, 3013/225941, 1325 S 3; *BEO*, 3324/249278, 1326 Ca 1; *DH.MKT*, 2702/94, 1326 Z 16; *DH.İD*, 137/4, 1331 Z 29; *DH.İD*, 101/42, 1332 Ca 15; *DH.İ.UM*, 20-09, 2/35, 1338 B 05.

⁴⁰ BOA, *DH.İD*, 137/4, 1331 Z 29.

⁴¹ Sabri F.Ülgener, *a.g.e.*, s.75-76.

⁴² İstanbul'da ağnam miktarındaki azalmayla birlikte her yıl Şubat ve Mart aylarında et fiyatları yükselerek 10 kuruş dolaylarına çıkabilmekteydi. BOA, *Y.MTV*, 60/107, 1309 Ş 29.

⁴³ Talep miktarını kontrol altına almak adına takip edilen politika, İstanbul'da yaşayan nüfus miktarını kontrol altına almaktı. Ancak çeşitli nedenlerin tazyikiyle gerçekleşen göçler sonucunda ülke genelinde ve İstanbul'da nüfus miktarında meydana gelen artışın önü alınamamıştır.

⁴⁴ BOA, *DH.İD*, 137/4, 1331 Z 29.

vergilerin etkisi, hayvanların kanun dışı yollarla başka iskele ve bölgelere sevki, ordu et müteahhitlerinin yasak bölgeler olan İzmit-Çatalca hattı dâhilinden hayvan satın alması, hayvancılıkta verimlilik sorunları, çarşı usulü ve narh sisteminden kaynaklanan sorunlar, İstanbul et piyasasını düzenlemek adına alınan tedbirlerin başlıca nedenleri olarak sıralanabilir⁴⁵.

1. Kuzu Kesimi ve Satışına Sınırlama Getirilmesi

Osmanlı Devleti'nde takip edilen et işesiyle ilgili politikalarda temel hedef etin, halkın alım gücüne uygun fiyat seviyelerinde piyasaya arz edilmesiydi. Bunun için koyun ve kuzunun nitelik ve nicelik bakımından piyasada yeterli seviyelerde bulunması zorunluuydu. Fiyat değişimlerinin temel nedeni, çeşitli faktörlerin etkisiyle arz miktarında meydana gelen azalmaydı. Arz miktarındaki azalma fiyatları yükselttiği gibi, yükselen fiyatlar arzı teşvik ederek özellikle kuzu kesimini arttırmaktaydı. Bu artış mevcut kuzu miktarının azalmasını aylar sonra da özellikle koyun arz miktarında gerilemelerin yaşanmasını beraberinde getirmektedir. Koyun ve kuzunun ülke genelinde ve İstanbul'da üretim ve arz miktarında meydana gelen daralmanın önüne geçmek için çeşitli politikaların takip edildiği görülür. Bunlar içerisinde yıllarca en fazla üzerinde durulan tedbir "başta kuzular olmak üzere" bütün ağnamın kesimi için kilo, dönem ve bölge sınırlamalarının getirilmesi olmuştur. Yapılan müzakerelere ve hazırlanan raporlara genellikle bu tedbir şekli konu olmuştur.

Piyasada öncelikli hedef et fiyatlarının devamlı surette makul seviyelerde tutulabilmesiydi. Bunu temin için evvela ağnam üretiminde kesintiye ve azalmaya meydan vermemek üzere bazı düzenlemeler yapılmaktaydı. Erkek kuzuların ve bütün dişi kuzuların kesiminin belli dönemler ve ağırlıklar için yasaklandığına dair düzenleme ve emirleri sıklıkla görmekteyiz. Bu amaçla farklı yıl ve aylarda kuzu kesimine getirilen ağırlık standardının genellikle 5-6 kıyye olarak belirlendiği görülür⁴⁶. Bu ağırlığın üstündeki kuzuların kesimi serbest bırakılmıştır. Kesim yasakları Mart ayına kadar ve genellikle 3 yıl süreyle geçerli olmuştur⁴⁷.

İstanbul piyasasında kuzu eti, talebi yüksek bir üründü. 1913 yılı tüketim rakamlarına göre sadece İstanbul'da tüketilen kuzuların toplamı 300.000'i bulmaktaydı. Bu kuzuların yarısı ise dişi kuzulardan oluşmaktaydı⁴⁸. Kuzu etinin fiyatı ile arz miktarı arasındaki doğru orantılı ilişki nedeniyle artan fiyat takip eden gün ve aylarda kuzu neslinin ve yetişmesi beklenen ağnam miktarının azalmasına neden olmuştur. İstanbul'da et fiyatının normal seviyelerin üzerinde mesela 10-11 kuruşa kadar yükselmesi halinde ağnam tüccarı ve Edirne ve Midilli gibi et arzeden çeşitli bölgelerden -önceki senelerle kıyaslanmayacak miktarların üzerinde-kuzuyu İstanbul'a getirmektedir. Kuzu derilerinin de et nisbetinde değerli olması sevkiyatın artışıdaki etkenler arasındaydı. Sonuçta kuzu etine ve derisine olan bu rağbet, artan kuzu kesimleri nedeniyle ağnam yetiştiren bölgelerdeki kuzu cinsinin azalması sonucunu doğurmaktaydı. Bu şartlar altında azalan üretim miktarı, takip eden aylarda ülke genelinde olduğu gibi, İstanbul'a sevk edilebilecek ağnam miktarının azalması sonucunu doğurmaktaydı.

⁴⁵ BOA, *DH. MKT*, 2612/53, 1325 C 23; *Y.MTV*, 297/105, 1325 Ra 21; *BEO*, 3075/230580, 1325 R 29; *DH.MKT*, 2611/45, 1324 L 17; *A.MKT.NZD*, 405/87, 1278 N 5; *BEO*, 3018/226286, 1325 S 06; *DH.MKT*, 901/4, 1322 Ş 10; *DH.MKT*, 1735/125, 1307 Za 7.

⁴⁶ BOA, *MV*, 112/43, 1323 N 01; *DH.İD*, 101/42, 1332 Ca 15.

⁴⁷ BOA, *DH.HMŞ*, 11/68, 1332 B 20; *DH.İD*, 101/42, 1332 Ca 15.

⁴⁸ BOA, *DH.İD*, 137/4, 1331 Z 29.

Meclis-i Mahsus'da müzakereye konu olan bu sorunun çözümü için İstanbul'da ruz-ı hızır'a⁴⁹ kadar 8 kıyyeden aşağı ağırlıktaki kuzuların kesimi yasaklanmıştır⁵⁰.

Kesim yasakları arzı artırmayı hedeflemekteydi. Arzın önemli bir kısmı Rumeli'den diğer kısmı Anadolu'dan karşılandığı için yasakların kapsadığı coğrafya çok geniş tutulmaktaydı. Arz kaynaklı fiyat artışlarının önünün alınabilmesi için Dâhiliye Nezareti tarafından oluşturulan komisyon tarafından tespit edilen, koyun neslini çoğaltabilmek adına 3 sene müddetle Anadolu ve Rumeli'de dişi kuzu kesiminin yasaklanması ve erkek kuzuların kesimlerine de her vilayetin ihtiyacı dikkate alınarak Mart ve Nisan gibi belli zamanlarda müsaade edilmesi gibi uygulamaların hayata geçirildiği görülür⁵¹.

Yasakların bölgeye ve ağnam türüne göre çeşitlendiği görülmektedir. Uzmanlar marifetiyle yapılan inceleme sonucu olarak Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da alınan kararlar, Bursa tiftik keçisinin kesiminin kaç yaşında olur ise olsun serbest bırakılması, tekelerle dişi tiftik keçilerin ihtiyarlayıp dişleri dökülmeye başlayınca kadar kesimlerinin yasaklanması ve ihtiyar dişiler ile kısır koyunların kesiminin serbest bırakılması şeklindeydi⁵².

Kuzuların kesiminde kilo kotası politikası, yaygın olarak başvurulan bir uygulama olmakla birlikte piyasaya muhtemel olumsuz etkileri nedeniyle tartışılmış ve eleştirilmiştir. İstanbul'da et fiyatlarını uygun seviyelerde tutmak için daha önce alınan karar gereği takip edilen uygulamaya göre ruz-ı hızır'dan önce 8 kıyyeden az olan kuzuların kesimi yasak edilmişti. Ancak Ticaret Odası Başkanlığı piyasada fiyatları kontrol altında tutmak adına kuzu neslini dolayısıyla arzını arttırmayı hedefleyen bu yasağın ticareti daralttığı gerekçesiyle en azından 5 kıyye ile sınırlandırılmasının doğru olacağını belirtmişti. Hatta Orman Maaden ve Ziraat Nezareti ise 4 okka ağırlığındaki kuzuların dahi yenilebildiği dolayısıyla bu ağırlıktaki kuzuların kesiminin serbest bırakılmasını talep etmişti. Neticede Meclis-i Vükela, Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından bu meselenin çözümü için sunulan ve daha önce de uygulanmış olan 6 kıyye sınırını uygun görmüştür⁵³.

Kilo sınırlaması ile belli bir ağırlığa ulaşmayan kuzuların kesiminin engellenmesi politikasının piyasada arzu edilmeyen sonuçlar doğurduğu da görülür. Bandırma ve çevresindeki bölgelerde ağnam sahiplerinin yeni doğmuş dişi kuzularla kısır olmayan birtakım koyunları daha yüksek kazanç arzusuyla kesilmek üzere elden çıkarmaları sonucunu doğurmuş ve beraberinde bu durum damızlık hayvanların azalmasına neden olmuştur. Neticede Şehremini, Dâhiliye Nezareti'nden uzun vadede çıkabilecek bu gibi sorunlara çözüm olmak üzere yeni doğan dişi kuzulardan % 20'siyle birlikte kısır olmayan ağnamın satılmaması, Bandırma çevresiyle Mihaliç bölgesinden 6-7 kıyyeye ulaşmayan kuzuların dışarı çıkarılmaması için zorunlu bir şekilde sahibinin elinde tutulması gibi tedbirlerinin alınmasını talep etmiştir. Meclis-i Mahsus-ı Vükela tarafından bu tedbirlerin uygulanmasına karar verilmiştir⁵⁴. Bu anlamda takip edilen politikaların zaman ve bölgeye göre değişebildiği görülür.

Dâhiliye Nezareti tarafından oluşturulan "özel komisyon" dönem sınırlandırmasını uygun görmemiştir. Bazı bölgelerde kuzunun erken yetiştirilmekte olması nedeniyle bu bölgelerde kuzu sahiplerinin Mart-Nisan gibi zaman sınırlamasıyla mağdur olacağını belirtmiştir. İklim özellikleri nedeniyle kuzuların Nisana kadar yetiştirilmekte olduğu bölgeler

⁴⁹ Ruz-ı hızır Mayıs ayının 5'idir.

⁵⁰ BOA, *BEO*, 2550/191199, 1323 S 10.

⁵¹ BOA, *DH.HMŞ*, 11/68, 1332 B 20.

⁵² BOA, *DH. MKT*, 2612/53, 1325 C 23.

⁵³ BOA, *MV*, 113/9, 1324 M 8; *MV*, 113/36, 1324 S 10.

⁵⁴ BOA, *BEO*, 2819/211370, 1324 Ra 7.

için kuzu kesimine zaman sınırlaması getirilmesinin buralarda 2-3 kıyyelik kuzuların kesimine izin verilmiş olacağı anlamına geldiği dile getirilerek bu uygulama eleştirilmiştir⁵⁵.

Şura-yı Devlet, ağırlıkları 6 kıyyeden az olan kuzuların kesiminin yasaklanması, dişi koyun ve kuzuların kestirilmemesi gibi tedbirlerin alınmasını doğru politikalar olarak görmemiştir. Çünkü kuzuların ağırlığı doğum zamanlarına ve cinslerine göre farklılık arz etmekteydi. Mesela 1 aylık kıvırcık kuzusu 5 okkadan fazla ağırlığa ulaşamayıp aynı şartlar altında bir Karaman kuzusu 8-9 okka ağırlığa ulaşabilmekteydi. Şura-yı Devlet'e göre koyun yetiştirenlerin birçoğu ve büyük şehirlerdeki bazı esnafın, koyunları sütü için beslemeleri nedeniyle kuzularını mümkün olan ilk fırsatta elden çıkarmak isteyeceklerdi aksi halde zarar edeceklerdi. Koyun yetiştirenler ve ticaretini yapanlar her şeyden önce kendi menfaatlerini düşüneceklerinden damızlık koyun beslemeyi menfaatlerine uygun görüyorlar ise her ne olursa olsun besleyeceklerdi⁵⁶.

1910 yılında kış mevsiminin şiddetli geçmesinden dolayı koyunların ortalama üçte biri kırılmıştır. Bununla birlikte kuzu kesiminin devam etmesi sonucunda koyun ve kuzu miktarında meydana gelen azalmanın telafisi için, 3 sene boyunca kuzu kesiminin Mart ayı sonuna kadar yasaklanması, kesilmiş olanların ise Şehremaneti tarafından müsadere edilmesi ve yasağa uymayanlardan kuzu başına 1 lira ceza alınması şeklinde düzenlenen bir dizi tedbirin bir an önce yürürlüğe konması Şehremaneti ve Dâhiliye Nezareti tarafından talep edilmiştir. Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi tarafından yapılan değerlendirme sonucunda bu taleplerin çoğu reddedilmiştir. İstanbul civarında sermayedarların bir kısmı koyunların sütünden istifade için diğer bir kısmı ise damızlık yetiştirerek fazla koyun ve kuzuları kasaplara satmak maksadıyla ağnam beslemekte olduğu için kuzuların Marttan önce kesiminin yasaklanması bu iki kesime etkileri bakımından değerlendirilmiştir.

İlk kısım sermayedarların Bulgaristan vs. yerden gebe koyun satın aldıkları, doğacak kuzuları sürekli beslemenin bu kesimin çıkarlarına kesinlikle uygun düşmeyeceği için Mart'ı beklemeksizin kuzuları satmak zorunda olacakları ve bu yoldaki bir yasağı hükümsüz bırakacak ve muhtelif gayrimeşru yola başvuracakları değerlendirmesi yapılmıştır. Böylece kuzular Mart'tan evvel muhtelif yerlerde kesilecektir. Eğer yasak uygulanabilirse bu seferde koyunların sütlerinin bir kısmı kuzuların beslenmesinde kullanılacak veya bu kuzular düşük fiyatla satılacaktır. Bir diğer ihtimal de kuzuların doğumda imhasıdır ki bu yol tüccarın masraflarını arttıracaktır. Maliyetlerin artmasının neticesi ise sermayedarların bir kısmının bu ticaretten uzaklaşması olacaktır. Adı geçen yerlerden koyun ithalatının gerilemesiyle birlikte yeni doğacak kuzuların, ihtiyaç olmayan satılabilecek dişi koyunların ve üretilen sütün miktarında azalma olacaktır. Bu durum bir süre sonra et ve sütün fiyatında yükselmeler şeklinde kendini gösterecektir.

Damızlık koyun besleyen fazlasını satan ikinci kısım sermayedarlar ise besledikleri kuzuları en karlı fiyatı bulduklarında sattıklarından bu tedbirler bu kesimin ticaretlerine sekte vuracaktır. Ayrıca kuzuların kesim izni olan 6 kıyye sınırını memleketin her tarafında düzenli bir şekilde kontrol etmenin zorluğu vurgulanmıştır. Kuzular, 6 kıyye ağırlıkla İstanbul'a sevk edilirken yolda bu kilonun altına düşecekti ve bu sorun suistimale açık kapı bırakacaktı. Bu süreç İstanbul'a kuzu sevk eden tüccarın teşebbüs arzusunu olumsuz etkileyecekti. Yapılan bütün bu değerlendirmeler sonucunda ağırlığı 6 okkadan az olan erkek kuzuların ve dişleri

⁵⁵ BOA, *DH.HMŞ*, 11/68, 1332 B 20.

⁵⁶ BOA, *DH.İD*, 137/4, 1331 Z 29.

dökülen “marye” olarak isimlendirilen dişi koyun ile kuzu kesimlerinin yasaklanması kabul edilen tedbirlerdi⁵⁷.

2. Verimliliğin Arttırılmasına Yönelik Tedbirler Alınması

İstanbul’da et fiyatlarının istikrara kavuşması için temelde yapılması gereken çalışma cins kuzu ve koyunun ıslah edilmesi ve miktar olarak arttırılmasıydı. Çünkü ağnam üretiminde verimlilik Avrupa devletlerine kıyasla Osmanlı Devleti’nde çok düşüktü. Osmanlı Ülkesi’nde yetiştirilen koçlardan ancak 300 dirheme⁵⁸ (962,1 gr) kadar yün üretilmekte iken Avrupa’da yetiştirilenlerden 4-5 kıyye (5-6,5 kgr) kadar yün alınabilmekteydi. Bu nedenle yapılacak ıslah çalışmalarında Avrupa’dan damızlık koç getirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Meraların Avrupa meralarına nispetle verimsiz olduğu ve bazılarının bataklık olduğu görülür. Avrupa da yine meraların birim alanından daha fazla ot elde edilmekteydi⁵⁹.

Meclis-i Mahsus-ı Vükela’da yapılan değerlendirme sonucu, Orman Meadin ve Ziraat Nazırı başkanlığında nezaretten ve Şehremaneti’nden uzman memurlar ile ağnam tacirlerinden oluşan bir komisyon oluşturularak verimliliğin arttırılması için çeşitli tedbirlerin alınması üzerinde durulmuştur. Müzakereye konu olan düzenlemelerin birinde, Avrupa’dan getirilecek tohumların kullanılması ve sanayi çayırlarının oluşturması suretiyle meraların ıslahının gereği vurgulanmıştır. Bu sayede çayırlardaki zararlı otlar temizlenmiş olacak ve birim alandan daha fazla ot alınabilecekti. Bir diğer sorun bataklık çayırların terk edilerek yeni çayırların oluşturulmasıydı. Ayrıca Duyun-i Umumiye İdaresi’nin harir kuzusu yetiştirenlere teşvik maksatlı ödül vermesi gibi cins koç ve koyun yetiştirenlere de ödül verilmesi tavsiye edilmiştir. Ağnam üretiminde hayvan telefâtı önemli bir problemdi ve çeşitli hastalıkların ortaya çıkması durumunda yapılacak tedaviler ile telefâtın engellenmesi gerekmektedir. Bütün bu tedbirlerin alınmasıyla ülke içerisinde yetişen hayvan miktarının artması mümkün olacaktı. Beraberinde Mısır ve Avrupa’ya hayvan ihracı gelişerek artacaktı. Böylece Hazine’nin gelirleri artarken İstanbul piyasasına, fiyatları düşürecek seviyelerde koyun ve kuzu sevki mümkün olacaktı. Bu tedbirleri almak için gerekli olacak finansmanın sağlanması için de Ziraat Bankası gelirleri içerisinde tarımı geliştirmek üzere ayrılan fondan kaynak ayrılması, yetmez ise masrafların bankanın diğer gelirlerinden karşılanması planlanmıştı. Burada yer alan müzakereye bahsi geçen düzenlemelerin en azından hayvancılıkta önemli olan bazı vilayetlerin bir kaçında hayata geçirilmesi kararlaştırılmıştır⁶⁰.

Bir sonraki yıl verimliliğin arttırılması maksadıyla yapılan çalışmada uzmanların tespitleri sonucunda Meclis-i Mahsus-ı Vükela’nın aldığı kararlar benzer nitelikleydi. Bu kararlar: Hayvanların çoğaltılması için daha fazla et, yapağı, süt elde edilen hayvanlar yetiştirilmek üzere cinslerin ıslahına önem verilmesi, bu yolda numune ağılları tesis edilmesi, koyun yetiştirenler arasında hayvanların niteliğini arzu edilen verimliliğe çıkartanlara nakit mükâfat verilmek üzere zaman zaman sergiler açılmasıyla teşvikler yapılması, mevcut çayırların ıslahı ve korunması ve idareleri konusunda halkın bilgilendirilmesi şeklindeki tedbirlerden oluşmaktaydı⁶¹.

Vilayetlerde verimliliği arttırmak için cins koyun ve kuzu türlerinin ıslahı ve miktar olarak arttırılması konusunda alınan kararların yapılan ıslah çalışmalarının, *İdare*’nin arzu

⁵⁷ BOA, *DH.İD*, 137/4, 1331 Z 29.

⁵⁸ 1 dirhem= 1/400 okka (kıyye)= 3,207 gr.

⁵⁹ BOA, *DH.MKT*, 2611/45, 1324 L 17.

⁶⁰ BOA, *İ.OM*, 11/39, 1324 L 23; *DH.MKT*, 2611/45, 1324 L 17.

⁶¹ BOA, *DH. MKT*, 2612/53, 1325 C 23.

ettiği seviyelerde olumlu ve somut sonuçları görülemeyince tekrar komisyonlar kurulup benzer nitelikli çalışmalar yapılmıştır. Yukarıda bahsi geçen 1906-1907 (1324) ve 1907-1908 (1325) yıllarında yapılan çalışmalardan sonra somut sonuçların elde edilemediği zikredilerek yine 1908-1909 (1326) yılı için verimliliği arttırmaya yönelik çalışmaların yapıldığı görülür⁶².

Hayvancılığın yapısal problemlerinin çözülüp verimliliğin artırılması konusunda *İdare* tarafından gösterilen gayrete rağmen bahsi geçen problemlerin büyük oranda çözülmedi söylenebilir. Zira 1913 yılında verimliliğin artırılması için yapılan müzakerelerde benzer şekilde yine hayvanların ıslah edilerek çoğaltılması, türlü hastalıklardan korunması, çayır ve meraların çoğaltılarak yemlerin ıslah edilmesi şeklindeki ıslah çalışmaları üzerinde durulduğu görülür⁶³.

3. Ağnamdan Alınan Vergilerde Düzenleme Yapılması

Osmanlı Devleti'nde özellikle İstanbul piyasasında vergiler koyun ve kuzu eti fiyatlarını en fazla etkileyen faktörler arasındaydı⁶⁴. Bu nedenle et fiyatlarını makul seviyelerde tutmak veya yükselen fiyatı düşürebilmek için oluşturulan komisyonlarda, sorunun kaynağına yönelik tespit edilen nedenler içerisinde, vergi faktörü her zaman en fazla dile getirilenler arasında olmuştur⁶⁵.

Asırlar içerisinde ağnamdan çeşitli vergiler alınmıştır. Bunlar: *ondalık ağnam*⁶⁶, *adet-i ağnam*, *selamet akçesi*, *toprak bastı parası*, *ağıl resmi*, *ağnam bâcı*, *serçin*, *derçin*, *mürde bacı*, *otlak*, *yaylak*, *kışlak* resimleriydi⁶⁷. Bu vergilerin maliyetler üzerinde doğrudan etkileri vardı. Yabancı devletlerden ithal edilen hayvanlardan çeşitli kurumlarca pul resmi ve harç gibi çeşitli vergilerin alınmasının et fiyatlarının maliyetinde meydana getirdiği artış ile piyasalarda fiyatların yükselmesi neticesini doğurduğu çeşitli komisyon çalışmalarında vurgulanan noktalardandı. Koyunların sıhhi durumu için verilen şehadetnamelerden 50 kuruş alınmaktaydı. Ayrıca ithal işlemlerinde İstanbul'da Hariciye Nezareti tarafından 50 kuruşluk pul resmi alınmaktaydı⁶⁸.

Kamu maliyesinin ağnamdan elde ettiği vergi gelirleri, toplam bütçe gelirleri içinde önemli bir paya sahipti dolayısıyla vazgeçilmezdi. Hele dönem içerisinde yaşanan mali darlıklar dikkate alınacak olursa kamu gelirleri içerisinde bu vergi türünün önemi daha iyi anlaşılacaktır. Ağnam vergisinin 1909-1910 (1325) yılına ait devletin tahakkuk eden toplam vergi gelirleri içindeki yeri % 8,1'lik bir paya sahipti⁶⁹. Yine de fiyatların düşürülebilmesi için –özellikle gümrük vergisi gibi- bazı vergilerden *İdare*'nin feragati istenmekteydi. Ancak *İdare*'nin bu tür taleplere cevabı genellikle olumsuz oluyordu. Sadece kış mevsiminde “dört ay süreyle” Rusya, Romanya ve Bulgaristan'dan gelecek olan ağnamdan gümrük resmi

⁶² BOA, *BEO*, 3358/251841, 1326 C 20.

⁶³ BOA, *DH.İD*, 137/4, 1331 Z 29.

⁶⁴ Vergi faktörünün etkileri yöneten ve yönetilenler açısından çok önemlidir. Zira, vergi faktörü tarih boyunca çıkan birçok isyanın temel nedenleri arasında yer almıştır. Bu konuda bir çalışma için bkz. Coşkun Can Aktan, *Vergi, Zulüm ve İsyan*, Pohenix, Ankara 2002.

⁶⁵ BOA, *TFR.1.MKM*, 23/2270, 1325 7 26.

⁶⁶ Ondalık ağnam Rumeli'den alınmaktaydı.

⁶⁷ Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesit*, 2.cilt, Dersaâdet 1307, s.115.

⁶⁸ BOA, *DH.MKT*, 2199/74, 1316 Z 28.

⁶⁹ *İhsaiyat-ı Maliye 1885-1909*, Maliye Bakanlığı, Ankara 2000, s.19,68.

alınmaması teklifi dahi Meclis-i Mahsus-ı Vükela tarafından uygun görülmemiş ve reddedilmiştir⁷⁰.

Yine 1912-1913 (1331) yılında et fiyatının düşürülebilmesi için Şehremaneti'nin teklifi Bulgaristan, Sırbistan ve Romanya'dan ithal olunacak kuzuların iki sene süreyle gümrük resminden muaf tutulmasıydı. Sadaret'in, İstanbul'a ithal edilecek kuzuların gümrük resminden muafiyeti yoluyla devletin gelirlerinin bir kısmından şehirde yaşayan halkın menfaatine olarak vazgeçilemeyeceğini vurguladığı görülür. Ayrıca koç, koyun ve kuzu yetiştiren ve ticaretiyle meşgul olanların yabancı rekabetine karşı himaye edilmemeleri gerektiği, ticarete devletin vesayetinin kesinlikle bir yarar sağlamayacağı, her tür engel gibi et fiyatının da diğer tabii eşyanın fiyatlarına tâbi olduğu dile getirilmiştir. Diğer taraftan ağnamdan alınan rüsumun, benzer emtiadan alınanlarla denkleştirilmesi, özellikle kasaplarla ağnam sahipleri arasındaki aracı olan esnafın hayvan sahiplerinden *iskonto*, *kademe*, *develik*, *sukuşluk*, *yağ bedeli* gibi türlü isimler altında hisse almasının engellenmesi uygun görülmüş ve bu kararlar uygulamaya konulmuştur⁷¹. Meclis-i Mahsus'ta yapılan müzakereler neticesinde İstanbul'a gelmekte olan koyunlardan rüsum-ı zaide alınmakta olduğu ve bu rüsumun ilga edilmesiyle birlikte koyun sevkiyatının artacağı kanaati olduğu için bu vergi türü kaldırılmıştır⁷².

Ağnam vergisi hazine gelirleri açısından çok önemliydi. Bu önem dolayısıyla fiyat istikrarının sağlanması amacıyla geçici olarak Mısır ve yabancı memleketlere koyun ve kuzu ihracının yasaklanması teklifine Meclis-i Mahsus-ı Vükela ağnam vergisinin Hazine gelirleri içindeki yeri ve önemi gerekçesiyle sıcak bakmamıştır. Ancak daha sonra İstanbul'a nakledilecek koyun ve kuzudan alınmakta olan vergilerde indirim yapılmasını uygun görmüştür⁷³.

Celepler koyun ve kuzu piyasasında en önemli aktörlerdendi. Piyasada hayvan arz miktarı büyük oranda doğrudan bu kesimin çalışmalarına bağlıydı. *İdare* bu nedenle celeplerin sevkiyatını sekteye uğratan her hangi bir sorunla karşılaştığında celep esnafını korumak adına her zaman hassas davranmıştır. *İdare*'nin yaklaşımına rağmen celeplerin mağdur edilmeleri halinde mağduriyetin derhal giderilmesinin yolları aranmıştır. Mesela Erzurum'dan hayvan alıp bunları İstanbul'a getiren celeplerden bac ve uburiye gibi vergilerin alınıp rencide edilmemeleri istenmesine rağmen bu emre muhalif hareket eden Erzurum gümrükçüsü Mehmet Ağa'nın celeplerden bu vergileri istediği merkeze bildirilince bu kanun dışı uygulamanın İstanbul'a hayvan sevkedilen celeplerin sayısını azaltacağı ve hayvan arz miktarını olumsuz etkileyeceği gerekçeleriyle engellendiği görülür⁷⁴.

Celeplerden muhtelif suret ve adette resim alınmaması "irade-i seniyye-i hazret-i padişahi ahkâm-ı celilesi"⁷⁵ gereği idi. Bu nedenle et fiyatının yükselmesini engellemek amacıyla İstanbul'a getirilen koyun ve kuzudan muhtelif isimlerle alınan vergiler 1905-1906 (1323) öncesinde kaldırılmıştı. Meclis-i Vükela İstanbul et piyasasını düzenlemeye yönelik olarak daha önce yapılan bu düzenlemelerin uygulanıp uygulanmadığının tespiti için yaptığı çalışmada özellikle celep esnafının korunmasını "elzem" görmüştür. Mesela Uzunçayır'a gelen koyun ve kuzudan daha önceleri alınan ancak celep esnafını korumak amacıyla kaldırılan

⁷⁰ BOA, *DH.MKT*, 2610/71, 1324 R 04.

⁷¹ BOA, *DH.İD*, 137/4, 1331 Z 29.

⁷² BOA, *Y.A.HUS*, 512/127, 1326 Ca 28.

⁷³ BOA, *DH. MKT*, 2612/53, 1325 C 23.

⁷⁴ BOA, *C.BLD*, 97/4812, 1218 Ra 29.

⁷⁵ BOA, *MV*, 116/114, 1325 B 16.

muhtelif rüsum ile ilgili uygulamalar tespit edilmek istenmiştir. Kanunsuz resim alınarak celeplerin ticari faaliyetlerini zorlaştıran uygulamaların engellenmesi amaçlanmıştır⁷⁶.

Fiyat istikrarı için *İdare* fayda sağlayabilecek bütün yolları değerlendirmekteydi. Bu nedenle yapılan şikâyetler verilen dilekçeler özellikle dikkate alınmaktaydı. Bu anlamda koyun tüccarları tarafından verilen dilekçelerde, koyun ve sürülerden muhtelif isimlerle alınan resimler nedeniyle oluşan mağduriyete ve dolayısıyla koyun ve kuzu fiyatını yükselten nedenlere dikkat çekilmiş, bu şikâyet konusu hususların haklılığı tespit edilince de *İdare* tarafından bu konularda bir dizi önlem alınmıştır. Yapılan düzenlemeyle çeşitli vergilerin alınması engellenmiştir. Düzenlemeye göre, İstanbul'a götürülmekte olan ağnam başına baytariye ismiyle alınan para; Uzunçayır ile Merdivenköy arasında inşa edilen muhafazahane ücreti olarak hayvan başına alınmakta olan 10 para; Anadolu'dan İstanbul'a gitmek üzere Uzunçayır civarına götürülen koyun ve kuzulardan mültezimi tarafından alınmakta bulunan 60 para; vapurla nakledilmekte olan koyun başına vapur kaptanı tarafından alınmakta olan 2 para ile birlikte kasaplar tarafından celeplerden değişik adlar altında hayvan ve akçelerin alınması Meclis-i Mahsus Vükela tarafından tamamen yasaklanmıştır⁷⁷.

Ağnam vergisi 1856-1857 (1272) yılına kadar her bölgede eşit oranlarda alınmaktaydı. Şikâyetlere konu olan adil olmayan bu şekilde tahsil edilen vergi, sermayenin kendisinden alınan bir özelliğe sahipti. 1857-1858 (1273)'den sonra vergi hakkında ciddi düzenlemeler yapılmıştır. Verginin gelir "irad" üzerinden alınması usulü getirilmiştir. Koyun ve kuzuların farklı bölgelerdeki yavru, süt, yapağı vs. verimliliklerine göre vergi alınmıştır. Farklı bölgelerde yetiştirilen koyun ve kuzuların yıllık gelir miktarı üzerinden % 10 nispetinde vergi alınmıştır. Buna göre vergi, mesela Edirne Eyaleti'nde senelik hasılatın % 4'ü, Selanik'te % 3,5, Üsküp'te % 2,5, Anadolu eyaletlerinde ise % 1,5 nispetinde alınmaya başlanmıştır. Ancak mali darlık nedeniyle 1872-1873 (1288), 1880-1881 (1296) ve 1897-1898 (1313) yıllarında değişik oranlarda zamlar yapılmıştır. Ülkenin serveti olarak görülen tiftik keçilerinden alınan vergi daha sonra 4 kuruşa indirilse de 6 kuruşa kadar yükseltilmiştir. 1897-1898 (1313) ve 1904-1905 (1320) tarihli nizamnamelere göre bazı bölgelerdeki ağnam vergisi şu miktarlarda alınmaktaydı. Koyun başına vergi Yemen'de 1 kuruş, Kosova Yenipazar Sancağı'nda 2,5 kuruş, Bağdat'ta 3,5 kuruş, Erzurum ve Ankara'da 4 kuruş, Hüdavendigar'da 5 kuruş ve Çatalca ve Edirne'de 5,5 kuruş olarak alınmıştır⁷⁸.

Piyasada ağnam üzerinden çeşitli vesileler ile alınan ücretlerin kaldırılmasına yönelik yapılan çalışmalar neticesinde alınan kararlara rağmen piyasada yapılan bu düzenlemelere her zaman uyulduğu söylenemez. Bu duruma örnek teşkil edecek şekilde, İstanbul'un ihtiyacı için getirilmekte olan koyunların her birinden Uzunçayır mültezimi ve vapur kaptanı tarafından alınmakta olan çeşitli miktardaki bedellerin; kasaplar tarafından celeplerden değişik isimler altından alınmakta olan hayvanların ve akçelerin tamamen kaldırılması; Okmeydanı'na, Kabataş Rıhtımına ve gümrüğe getirilen ağnamdan zebhiye ve kodra mültezimi tarafından alınan otlakiye ve kodra resminin alınmaması; İstanbul'a kara ve deniz yoluyla getirilecek ağnamın hiç birinden otlak ve orman resmi alınmaması; Kabataş İskelesi'ne getirilecek ağnamdan Hazine-i Hassa-yı Şahane'ye ait olarak iskele mültezimi tarafından alınan ücretin affı gibi bir dizi tedbir amaçlı kararlar alınmıştır. Ancak bunlar içerisinde kaldırılan rüsum ve uygulamalardan sadece Kabataş İskelesi'ne çıkarılan koyunlardan iskele mültezimi tarafından resm alınmasından vazgeçildiği fakat Uzunçayır'daki kodra ile diğer kodralara giren

⁷⁶ BOA, MV, 111/63, 1323 Ca 9.

⁷⁷ BOA, DH.MKT, 2601/18, 1321 M 18.

⁷⁸ Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, Maliye Bakanlığı Yayını, Ankara 1999, s. 481 vd.

hayvanlardan katran parası ismiyle 5'er para alındığı, yine Kabataş İskelesi'ne çıkan hayvanlardan Şirket-i Hayriye tarafından alınmakta olan 6 paranın 10 paraya çıkarıldığı, taşrada miri ormanlarda yayımları nedeniyle koyunlardan özel bir resim "resm-i mahsus" alınmakta olduğu ve kasaplarla celeplerden değişik isimlerle hayvan ve akçe alınmakla beraber alışverişte meskûkâtın dahi özellikle silik ve noksan altın olarak verildiği tespit edilmiştir⁷⁹.

Alınan kararların uygulanmasında görülen sıkıntılara rağmen *İdare* et fiyatının yükselmesine engel olmak adına düzenlemelerden vazgeçmemiş ve mücadeleye devam etmiştir. 1906 Mayıs ayında Meclis-i Mahsus-ı Vükela kararı neticesi olarak vergi konusunda alınacak tedbirler şu şekilde tespit edilmiştir: Ağnam ve zebhiye rüsumlarından başka İstanbul'da ve vilayetlerde hiçbir ücret alınmayacak, hayvanların muayeneleri için baytar müfettişleri ve memurları tarafından kolaylık gösterilerek hayvan sahipleri rahatsız edilmeyecek, bunların aksine hareket edenler engellenecek ve Şirketi Hayriye tarafından Kabataş İskelesi'ne çıkarılan hayvanlardan alınan 10'ar para alınmayacak, umumi mezbahalar tesisine kadar İstanbul'a getirilen hayvanların zebhiye rüsumu geçici olarak sahibinden alınacak, orman ve köy bekçi ve korucularından haksız para ve hayvan almaya teşebbüs edenler şiddetli bir şekilde cezalandırılacak ve ilga olunacak bütün rüsum karar gereği gazeteler yoluyla ilan edilecektir⁸⁰.

Koyun ve kuzu üretim ve arzını arttırmak, fiyat istikrarını sağlamak amacıyla kaldırılan veya hafifletilen vergiler haricinde alınmaya devam eden vergi türleri ve oranları aşağıdaki tablo 1 ve 2'deki gibidir. Bu vergiler İstanbul'da Şehremaneti ve kethüdalık vs. hesaplarına ait olarak tahsil edilmekteydi⁸¹.

Tablo 1*: İstanbul'da Hayvan Başına Alınan Zebhiye Rüsümü⁸² (1907)

Zebhiye Rüsümü /Hayvan Başına		
	Kuruş	Para
Manda	7	20
Canavar	7	20
Sığır	5	20
Dana	3	0
Ağnam ve Keçi	1	0

⁷⁹ BOA, *DH.MKT*, 2610/71, 1324 R 04.

⁸⁰ BOA, *DH.MKT*, 2610/71, 1324 R 04. Doğrudan vergi bahsiyle ilgili olmamakla birlikte alınan diğer kararlar şöyleydi: Çobanların dağlarda köylerde buldukları müddetçe can ve mallarını vahşi hayvanlardan muhafaza edebilmeleri hakkında bazı silahları taşımalarına müsaade olunması, et fiyatının daha fazla yükselmesine fırsat vermemek için koyun ve kuzu sevkiyatını teşvik için vilayetlere tebliğat yapılması, Anadolu'dan getirilecek koyun ve kuzunun Ortaköy ve Rumeli'den geleceklerin Makriköy istasyonlarına çıkarılmasına müsaade edilmesi, İstanbul'a getirilecek koyun ve kuzuların satılincaya kadar düşük bir ücret karşılığında meralarda yayımları için mera tahsisi yapılması, demiryolu ile naklolunacak koyunların nakliye ücretlerinin düşürülmesi hakkında Anadolu Demiryolu Şirketi ile gerekli işlemlerin Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından yapılması, genel talep olduğu üzere ceblere Ziraat Bankası'ndan kredi verilmesi, 6 okkadan az olan kuzuların kesilmesine ve bilhassa damızlığa elverişli olan dişilerin kesilmesiyle elden çıkarılmasına müsaade edilmemesi, 6 okkadan aşağı kuzuların kesilmiş veya ayakta İstanbul'a girmesine müsaade edilmemesi hakkında gerekli vilayetlere tebliğat yapılması, çarşni usulu baki kaldıkça ne gibi tedbire başvurulursa vurulsun et fiyatının indirilmesine etkisi olamayacağı anlaşıldığından bu usulün Şura-yı Devlet kararıyla kaldırılması. Gös.yer.

⁸¹ BOA, *BEO*, 3075/230580, 1325 R 29.

⁸² Kasapların kestikleri hayvanlar üzerinden alınan vergi. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, "zebhiye" maddesi.

(Anadolu'dan Gelen)		
Ağnam ve Keçi (Rumeli'nden Gelen)	0	34
Kurbanlık Ağnam (Bayrama Sekiz Gün Kala Getirilen)	0	22
Kurbanlık Ağnamdan Artıp Kasap Esnafına Tevzi Olunanlar	0	12
Kuzu Oğlak (Anadolu ve Rumeli'den Gelen)	0	6

* Tablolarda yer alan zebhiye rüsumu ve miktarları, et fiyatının düşürülmesi için yapılan çalışmalar sürecinde ağnamdan alınan vergilerin, miktar ve mahiyetini tespit amacıyla hazırlanan pusulada yer alan verilerden oluşturulmuştur.

Tablo 2*: İstanbul'da Hayvan Başına Alınan Kodra Rüsumu⁸³ (1907)

Kodra Rüsumu		
	Kuruş	Para
Emanet Kodralarına Ulaşan Ağnam ve Keçiden	0	2-5-10
Hasköy'deki Kodraya Getirilecek Ağnam ve Keçiden	0	10
Hasköy'deki Kodraya Getirilecek Kuzu ve Oğlaktan	0	5
Hasköy'deki Kodraya Getirilecek Kayıtlı Olmayan (alél ıtlak) Manda ve Sığırın Herbirinden	1	20

*Tablolarda yer alan kodra rüsumu ve miktarları, et fiyatının düşürülmesi için yapılan çalışmalar sürecinde ağnamdan alınan vergilerin, miktar ve mahiyetini tespit amacıyla hazırlanan pusulada yer alan verilerden oluşturulmuştur.

Bu iki tabloda yer alan vergilerin yanında kasap kethüdalığı için 5 para rüsum alınmaktaydı. Bu verginin bir kısmı Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'ne verilmekteydi⁸⁴.

4. İhtikâra Yönelik Tedbir Alınması

⁸³ Kodra, koyunların erkeğini, dişisini ve yavrularını ayrı ayrı bulundurmak için çitle ayrılmış küçük mandranın adıdır. Şemseddin Sami, Kâmûs-ı Türkî, "kodra" maddesi. Kodra resmi, buralarda barındırılan hayvanlardan hayvan başına alınan bir vergidir.

⁸⁴ BOA, MV, 116/114, 1325 B 16.

İstanbul et piyasasında ihtikâr ortamının oluşmaması için şehrin ihtiyacını karşılayacak miktarda koyun ve kuzunun celbedilmesi ile birlikte piyasada et miktarının yeterli olması ve fiyatın makul seviyelerde tutulması bir zorunluluktur⁸⁵. *İdare*'nin bu konudaki titizliği resmi yazışmalarda net bir şekilde görülmektedir. Temel ihtiyaç maddelerinden et konusunda gerekli tedbirlerin alınması ile İstanbul'a ağnam celb edilerek fiyatların düşmesi ve "Hilafeti'l Aliyye Sekenesi"nin ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için ihtikârın meydana gelmemesine gayret edilmesi "İrade-i Seniyye" gereği idi. Bu durum kurumlar arası yazışmalarda evvela altı çizilen hususlardandı⁸⁶.

Ordu et müteahhitlerinin İstanbul'un ihtiyacına ait olmak üzere tüccarın sevketmekte olduğu koyun ve kuzuları İstanbul'un çevresinde İzmit ve Edirne'ye kadar olan bölgelerden mübayaa etmeleri Şura-yı Devlet ve İrade-i Seniyye kararıyla yasaklanmıştır⁸⁷. Çünkü müteahhitlerin bahsi geçen yasak bölgelerden hayvan satın almaları İstanbul halkı için serbest piyasaya gelecek olan hayvan arzını daraltan dolayısıyla fiyatları yükselten sonuçlar doğurmaktaydı.

Yasağa rağmen et müteahhitleri İstanbul ihtiyacına tahsis edilmiş, Anadolu'nun muhtelif yerlerinden gelen koyun ve kuzuğu İzmit, Gebze ve Dil iskelesinde karşılayıp satın almaktaydı. Burada alınan hayvanlar Uzunçayır'a sevkedilene kadar muhtekirlerin de devreye girmesiyle birkaç el değiştirmekteydi. Bu duruma kış mevsiminin etkileri de eklenince İstanbul'da hayvan arzında daralma ve et fiyatlarında yükselme meydana gelmekteydi⁸⁸.

Müteahhitlerin İstanbul halkının temel ihtiyaçlarına mahsus olan eti yasağa rağmen ceplerden satın alması sorunu, et piyasasını düzenleme adına yapılan çalışma ve hazırlanan raporlarda zikredilmiş ve fiyatları en fazla yükselten etkenler arasında gösterilmiştir⁸⁹. Bu durum İstanbul'daki kasapların da şikâyetlerine konu olmaktadır. Bu sonucu doğuran müteahhitler ile kasap esnafı arasındaki alışverişin niteliğini tespit etmek üzere, Dâhiliye Nezareti başkanlığında, Askeriye, Hazine-i Celile, Evkaf-ı Hümayun, Bahriye, Maarif Nezaretleri, Tophane-i Amire Müşiri, Şehremaneti ve Zabıta Nezareti'nden katılacak memurlardan müteşekkil bir komisyon oluşturulduğu görülür⁹⁰.

Bu önemli sorunun çözümü için *İdare* çeşitli yollara başvurmakta idi. Bunlardan biri müteahhitlerin serbest bölgeden yaptıkları satın almayı mahalli idarelerin nezaretinde yapmalarıydı. Bu yolla alış veriş kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır⁹¹. Şehremaneti'nin çözüm teklifi ise müteahhitlerin ordu için satın aldıkları koyun ve kuzunun çıkış yerini gösteren bir şahadetname ile İstanbul'a gelmeleri ve bunu ibraz etmelerinin zorunlu tutulmasıydı⁹².

Müteahhitlerin satın almalarında bölge sınırlaması getirilmesi politikasının, İstanbul'da serbest piyasaya yapılacak koyun ve kuzu sevkiyatını arttırmak adına bir faydasının görülmediği gerekçesiyle, eleştirildiği de görülür. Anadolu'dan koyun ve kuzu sevk edenlerin yasak kapsamındaki bölgelerin piyasasına vakıf olmadıkları, bu civarda ağnam pazarı bulunmaması nedeniyle de İstanbul'a ulaşmaları halinde ellerindeki koyunları hemen

⁸⁵ BOA, *BEO*, 2651/198803, 1323 C 26.

⁸⁶ BOA, *Y.PRK.HR*,30/11, 1318 Z 1.

⁸⁷ BOA, *DH.MKT*, 1920/84, 1329 B 10; 1999/133, 1310 S 18.

⁸⁸ BOA, *DH.MKT*, 1999/133, 1310 S 18.

⁸⁹ BOA, *DH.MKT*, 1914/84, 1309 C 23.

⁹⁰ BOA, *DH.MKT*, 1728/103, 1307 L 15.

⁹¹ BOA, *DH. MKT*, 1709/65, 1307 B 27.

⁹² Bu öneri Şehremaneti tarafından Sadaret'e iletilmiştir. BOA, *BEO*, 391/29251, 1311 L 19; 385/28841, 1311 L 10.

elden çıkarıp çıkaramayacaklarını bilemeyecekleri için sevkiyat konusunda tereddüt etmeleri kaçınılmazdı. Diğer taraftan müteahhitlerin satın alım fiyatının her yerde bilindiği ve celeplerin başka da müşteri bulamamaları nedeniyle bu müteahhitleri hazır bir müşteri gibi görmeleri doğal bir durumdu. Ayrıca yasak nedeniyle celepler için elde koyun ve kuzu tutmanın maliyeti yükseleceği için buralarda hayvan arzı azalacaktı. Böylece fiyat istikrarı için takip edilen bir politika, aksine fiyatları arttırıcı etki yapacaktı⁹³.

Celeplerin zaman zaman ihtikâra teşebbüsleri et fiyatlarını yükselten nedenler içerisinde gösterilmiştir⁹⁴. Ancak bu kesimin özellikle kasap esnafı ve et müteahhitleri tarafından mağdur edildiği de görülür. Dâhiliye, Bahriye, Evkaf-ı Hümayun, Maarif, Hazine-i Hassa, Zabıta nezaretleri ve Şehremaneti'nden birer memur gönderilmesiyle oluşturulan komisyonun hazırladığı rapora göre et fiyatlarının yükselmesine engel olunması için celeplerin, esnafın ihtikârından ve müteahhitlere koyun ve kuzu satmak mecburiyetinde kalmasından kurtarılması gerektiği belirtilmiştir. Bunun için öncelikli olarak, kasap esnafının kontrol altına alınması için mali kefalete bağlanması, ikinci olarak celeplerin kasaplara satacakları hayvanlar hakkında cari olan ve kasap esnafı tarafından kötüye kullanılan çâşni tutmak usulünün bundan sonra bir daha irtikab oluşmasına meydan vermeyecek bir şekilde Şehremaneti'nden güvenilir bir memurun gözetimi ve sorumluluğu altında icra edilmesi, üçüncü olarak kasap ile satıcılar arasında hazırlanan senet ve mukavelenemelerin mahkemelerde geçerliliği için usulüne uygun hazırlanması, mahalli yönetimin nezaretiyle mukavelelerin tasdik ettirilmesi, çâşni tutulan yerlerde bulundurulacak memurlar tarafından düzenlenecek fiyat pusulalarının bir suretinin Şehremaneti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmesi, bundan sonra bütün işlemlerin Şehremaneti'nin sürekli kontrolü altında olması gibi bir dizi düzenleme komisyon tarafından tespit edilmiş ve Dâhiliye nezareti tarafından uygun görülmüştür⁹⁵.

İhtikâra bulaşan kesimlerin zaman zaman ihtikârın mağduru olduğu görülür. Sıklıkla ihtikâra teşebbüs ettiği için şikâyet edilen kasap esnafının ihtikâr nedeniyle mağdur edildiği durumlar da söz konusuydu. Kasap esnafının verdiği bir dilekçede Galata, Beyoğlu, Üsküdar, Yedikule, Topkapı, Eğrikapı, Kumkapı ve Tophane gibi yerlerde şirket sahiplerinin bir günlük yolda celepleri karşılayıp İzmit, Bandırma ve Fener gibi bölgelerde bulunan adamları aracılığıyla koyun ve kuzuları alıp sattığı, böylece her bir hayvan başına 20-25 kuruşluk bir fiyat artışı meydana geldiği belirtilmiştir. Kasap esnafı bu şartlar altında kendilerine ulaşan hayvanları almak durumunda olup, bazen zarar etmekte olduklarını bildirmişlerdir. Bu duruma çare olarak bundan böyle koyun ve kuzuların celepler tarafından doğrudan İstanbul'a getirilmesi ile birlikte hayvanların kethüda tarafından kasap esnafına dağıtılması talep edilmiş ve İstanbul'da et fiyatının ancak bu şekilde uygun seviyelere çekilmesinin mümkün olacağı vurgulanmıştır⁹⁶.

Orman, Meadin ve Ziraat Nezareti et piyasasını düzenlemek adına Şehremaneti'ne daha fazla sorumluluk verilmesini önermiştir. Nezaretin çözüm teklifinde yer alan hususlar şu şekildeydi: İhtikârın oluşmasını engellemek ve tüccarın meşru ticaret zeminine çekilmesi gereklidir. Şehremaneti tarafından doğrudan doğruya Anadolu ve Suriye'den koyun getirilmelidir. Berlin ve Viyana'da ihtikâra engel olmak amacıyla belediyeler tarafından açılmış olan kasap dükkânları gibi İstanbul'da da şehrin çeşitli yerlerinde kasap dükkânları

⁹³ BOA, *DH.İD*, 137/4, 1331 Z 29.

⁹⁴ BOA, *DH.MKT*, 2467/112, 1318 Z 9.

⁹⁵ BOA, *DH.MKT*, 1735/125, 1307 Za 7.

⁹⁶ BOA, *MVL*, 416/6, 1279 L 29.

açılmalıdır. İstanbul'a et arz eden vilayetlerde etin okkası 4,5-5 kuruş olup, buna nakliye masrafı ile vergilerin eklenmesiyle oluşan fiyat 7-8 kuruştur. Oluşan fiyatın en büyük kısmını hayvanların İstanbul'a sevk masrafı oluşturup, bunun mümkün mertebe azaltılmasına teşebbüs edilmesiyle bu fiyatın aşağı çekilmesi mümkündür. Et ticaretinin sürekli bir şekilde kontrol altında tutulması için düzenli salhaneler ile bunların yakınında hayvan pazarlarının kurulması gereklidir. Şehremaneti vilayetlerden gelecek hayvanların geldikleri yerlerdeki ve İstanbul pazarlarındaki satış fiyatını ve nakliye masraflarını dikkate alarak et fiyatlarını tayin etmelidir. Neticede İstanbul'da piyasada gayet yüksek olan et fiyatının uygun seviyelere çekilip kontrol altında tutulabilmesi için en uygun tedbir, Şehremaneti tarafından şehre getirilmesiyle elde edilen koyun ve kuzuların aracısız bir şekilde halka satılması olacaktır⁹⁷.

İdare, İstanbul'un et ihtiyacının tehir edilemez öneme ve hassasiyete sahip olması nedeniyle, hangi nedenle olursa olsun piyasada koyun ve kuzu miktarının azaldığı ve fiyatların yükseldiği durumlarda esnafın elinde bulduğu hayvanları sahibinin rızasına bakmaksızın cari deşer üzerinden piyasaya sevk ettirmektedir⁹⁸.

5. Ordu Et Müteahhitlerinin Desteklenmesi

İdare, ordu et müteahhitlerinin talep etmeleri halinde zararlarının en azından bir kısmının tazmin edilmesine olumlu bakmaktaydı⁹⁹. Ordunun et ihtiyacının temininde bir müzayaka yaşanmaması için bu politikanın takip edilmesi gerekiyordu. Et müteahhitlerinden Hüseyin Bey'in, İstanbul'da fiyatların yükselmesiyle oluşan zararın tazmini için verdiği dilekçede¹⁰⁰ piyasada eti kontratta yer alan miktardan bir misli pahalıya alabildiğini dolayısıyla kontrat fiyatının da cari olan fiyata yükseltilmesini veya anlaşmadan affedilmesini talep ettiği görülür. Hazine-i Hassa-i Şahane tarafından fiyatların artması halinde her yerde müteahhitlere kolaylık sağlandığı belirtilerek, dilekçeye müteahhitin talepleri oranında olmasa da olumlu cevap verilmiş ve et fiyatlarının düşmesi halinde tekrar indirim yapılmak üzere, ihale fiyatına 1 kuruş 55 santimlik bir zam yapılmıştır¹⁰¹. Bir süre sonra tekrar aynı müteahhitin yükümlülüklerini getiremeyecek durumda olup zarar ettiğini bir kolaylık sağlanmaması halinde iflas edeceğini belirtmesi üzerine, tekrar kolaylık sağlanması için gerekenin yapılması adına Hazine-i Hassa Nazırı'nın meseleye olumlu baktığı görülür¹⁰².

Yine kış mevsiminin şiddetli geçmesinden dolayı et fiyatlarındaki artış sonucu 10.000 liradan fazla zarar ettiklerini bildiren et müteahhitlerinin zararının telafisi için kontrat fiyatına bir miktar zam yapılmasını talep etmeleri üzerine et fiyatına 1 kuruş 55 santim zam yapılmıştır. Bu zam et fiyatının düşmesi halinde geri alınmak şartıyla yapılmıştır¹⁰³.

Müteahhitlerin zararının tazmininde dilekçede beyan edilen bilgilerin doğruluğu incelenmekteydi. Müteahhidin zararına fiyat yükselmelerinin yol açıp açmadığı tespit edilmekteydi. Bu anlamda 1910-1912 (1326-1327) yılı için 4. kolordunun et müteahhidi olan Kasım Efendi verdiği arzualde, et fiyatının çok yükselmesine rağmen taahhütlerini yerine getirdiğini ancak % 40 oranında zarar ettiğini ifade etmiştir. İlgili birimler olan Edirne

⁹⁷ BOA, *DH.İD*, 137/4, 1331 Z 29.

⁹⁸ BOA, *DH.MKT*, 2465/109, 1318 Z 4.

⁹⁹ BOA, *Y.MTV*, 297/142, 1325 Ra 28.

¹⁰⁰ BOA, *Y.MTV*, 297/66, 1325 Ra 16.

¹⁰¹ BOA, *Y.MTV*, 297/142, 1325 Ra 28; 297/66, 1325 Ra 16.

¹⁰² BOA, *Y.MTV*, 297/142, 1325 Ra 28.

¹⁰³ BOA, *Y.MTV*, 296/16, 13325 Ş 4; 296/190, 1325 Ş 27; 302/207, 1325 Ş 27.

Belediyesi, Ticaret Odası ve Merkez Kazası İdare Meclisi tarafından yapılan tahkikat neticesinde, verilen bilgilerin doğruluğu tespit edilince zararın tazminine karar verilmiştir¹⁰⁴.

6. Ramazan Ayına Özel Hassasiyet Gösterilmesi

İstanbul'un iâşesi yılın her ayında önemliydi. Ancak Ramazan ayı yaklaşınca *İdare*'nin iâşe meseleleriyle ilgili zaten var olan hassasiyeti daha da artmaktaydı. Halkın temel ihtiyaçlarıyla ilgili meseleler daha önemli hale gelmekteydi. Sultan, tebdil-i kıyafet ile bizzat yaptığı piyasa araştırması sonucunda kasap dükkânlarının boş ve zahirenin piyasada kıt olduğunu görünce halkın Ramazan ayında, mübarek günlerde sıkıntı çekmemesi için Kaimmakam Paşa'ya gönderdiği Hatt-ı Hümayun'da: *"..ibadullah için tiz elden fermanlar dağıtub zahire celb idesun mübarek günlerde fukara ve züefa zahmet çekmesun, taraf-ı şahaneme göreyim seni dua-yı hayr aldırasun."*¹⁰⁵ şeklinde emirler vermiştir. Bu tür emirler sıklıkla söz konusu olabilmekteydi.

Yine bir başka Hatt-ı Hümayun'da devlet organizasyonunun en tepesindeki kişi olarak Sultan'ın *"Ümmet-i Muhammed'e Ramazan'da sıkıntı çektirilmemesini"* bununla birlikte *"mîri mübayaa yapılmadan ve ordunun mübayaasına zarar vermeden ağnam sahibinin ağıl, çiftlik ve damızlık ocakları mevcudundan, kanuna uygun olarak ve belde ayanları eliyle ağnamın Anadolu ve Rumeli'deki yakın bölgelerden temini ve İstanbul'daki rayicisiyle satışı için marye, şişek, doklu cinslerinden ağnam toplayarak deniz ve kara yoluyla süratli bir şekilde İstanbul'a getirilmesini, sahiplerinin İstanbul'a getirip satmak istememeleri halinde ise ağnamın yerinde rayicine göre mübaşir maiyetinde kıymet edilerek bedelleri memur sayıcısı tarafından nakit olarak ödenmesini ve İstanbul'a getirilmesini"* emrettiği görülür¹⁰⁶.

Özellikle Ramazan ayında et ve ekmek gibi temel ihtiyaçlardan olan ürün fiyatlarının makul seviyelere çekilmesinin önemi ve fiyat artışlarıyla oluşan pahalılığın en fazla fakirleri zahmete sokacağı vurgusu en üst düzeyde ve her zaman dile getirilmiştir¹⁰⁷.

7. Koyun ve Kuzu Nakliye Ücretlerinde Düzenleme Yapılması

Koyun ve kuzu etinde piyasa fiyatını oluşturan faktörlerden biri de nakliye maliyetlerinin etkisiydi. Bu nedenle et fiyatlarının makul seviyelere çekilebilmesi için yapılan çalışmalar ve alınması gerekli görülen tedbirler arasında Anadolu ve Rumeli'den sevk edilen koyun ve kuzunun demiryolu ve vapur nakliye ücretlerinin düşürülmesi gereği, sıklıkla bahsi geçen maddelerdendi¹⁰⁸. Mesela 1906 yılı Mayıs ayında et piyasasını düzenlemek adına yapılması gereken ve kararlaştırılan bir dizi tedbir içerisinde, Nafia Nezareti'nin Anadolu Demiryolu Şirketi ile irtibata geçerek nakliye ücretlerinde tenzilat yaptırması gereği üzerinde durulmuştur¹⁰⁹.

Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin verdiği bilgiye göre, 1913 yılı Kasım ayı itibarıyla İstanbul'a et arz eden vilayetlerde etin okkası 4,5-5 kuruş olup, buna nakliye masrafı ve

¹⁰⁴ BOA, *BEO*, 3936/295239, 1329 N 18

¹⁰⁵ BOA, *HAT*, 1364/53868, 1222 Z 29.

¹⁰⁶ BOA, *HAT*, 200/10177, 1204 Z 29.

¹⁰⁷ BOA, *Y.MTV*, 60-107, 1309 Ş 29.

¹⁰⁸ BOA, *TFR.İ.MKM*, 23/2270, 1325 7 26; *BEO*, 2917/218721, 1324 Ş 8; *DH.İD*, 137/4, 1331 Z 29.

¹⁰⁹ BOA, *DH.MKT*, 2610/71, 1324 R 04.

vergilerin eklenmesiyle oluşan fiyat 7-8 kuruştur. Oluşan fiyatın büyük kısmını hayvanların İstanbul'a nakil masrafı oluşturup bu fiyatın aşağı çekilmesi mümkündür¹¹⁰.

Et piyasasını düzenlemek adına hazırlanan raporlarda nakliye ücretlerinde indirimin gereği her zaman vurgulanmıştır. Ancak Anadolu Demiryolu Şirketi'nin bu konudaki girişimlere olumlu cevap verdiği söylenemez. İndirim girişimlerinin birinde Sadrazamlık makamı, et fiyatlarının düşürülebilmesi için Ticaret, Ziraat ve Nafia Nezareti'nden demiryolları nezdinde girişimlerde bulunarak nakliye ücretinin düşürülmesi talebinde bulunmuştur. Nafia Nazırı ise şimendiferlerin İstanbul'a yalnız konya ve civarından koyun getirdiği, nakledilen her bir koyundan 8 kuruş 30 para nakliye ücreti alındığı ve bu bedelin kilogram başına yarım paralık bir maliyete tekabül ettiği, bu miktarın da ancak taşıma maliyetine karşılık geldiği, dolayısıyla bu seviyenin altında tenzilatın yapılamayacağı görüşünü ifade ettiği görülür¹¹¹.

İdare'ye göre temel ihtiyaç maddelerinin piyasaya bol miktarda ulaşması ve fiyat istikrarının sağlanması ticaretin gelişmesiyle mümkün olacaktı. Ticaretin gelişmesi önündeki en büyük engel ise nakliye maliyetleriydi¹¹².

8. İstanbul'un Et İlaşesine Katkı Sağlayanların Ödüllendirilmesi

İdare İstanbul'da ağnam piyasasını düzenlemek adına birçok uygulamayı hayata geçirmekteydi. Koyun ve kuzuyu sevk ederek etin bollaşması ve fiyat istikrarının sağlanması aşamalarında hizmetleri görülen kişilere teşvik niteliğinde rütbe ve nişan verilmekteydi¹¹³.

Halep tüccarından İsmail ve Mustafa Efendiler ile Haymana eşrafından Gafur Beyzade Ali Şir Bey'in et fiyatının yükselmesini engelleyecek şekilde hizmette bulunmaları ve gayret göstermeleri nedeniyle rütbe ile taltif edildikleri görülür¹¹⁴.

Erzurum'un önde gelenlerinden Derviş Efendi İstanbul'da et fiyatlarının düşmesini sağlayacak şekilde koyun göndermesi nedeniyle, üçüncü dereceden Mecidi Nişanı ile taltif edilme talebinde bulunmuştur¹¹⁵. Ödül talepleri her zaman olumlu karşılık bulmamaktaydı. Şehzade Ahmet ve iki arkadaşı, İstanbul'a külliyetli miktarlarda ağnam sevk ederek et fiyatının düşürülmesi konusunda öteden beri devam eden "hüsnü hizmet ve gayretleri nedeniyle nişan-ı âliyle taltif edilmeleri için" Bâb-ı Âli'ye arzuhal göndermiştir. Şehremaneti'nin yaptığı tahkikat sonucunda bu kişilerin hizmetlerine dair bilgi olmadığı anlaşılınca bu talebe olumsuz cevap verilmiştir¹¹⁶.

Duyun-ı Umumiye İdaresi harir kuzusu yetiştirenlere teşvik için ödül vermekteydi. Hayvancılıkta verimliliğin artırılması adına alınacak tedbirlerin tartışıldığı komisyonlarda ve Meclis-i Vükela müzakerelerinde alınan kararlarda Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin bu uygulaması örnek gösterilerek aynı şekilde cins koç ve koyun yetiştirenlere ödül verilmesinin gereği vurgulanmıştır¹¹⁷. Koyun yetiştirenler arasında hayvanların niteliğini arttırmayı

¹¹⁰ BOA, *DH.İD*, 137/4, 1331 Z 29.

¹¹¹ BOA, *BEO*, 4188/314065, 1331 B 25.

¹¹² BOA, *DH.İD*, 137/4, 1331 Z 29.

¹¹³ BOA, *DH.MKT*, 578/32, 1320 C 5.

¹¹⁴ BOA, *DH.MKT*, 378/55, 1312 Za 28.

¹¹⁵ BOA, *DH.MKT*, 253/71, 1311 Z 27.

¹¹⁶ BOA, *BEO*, 388/29083, 1311 L 15.

¹¹⁷ BOA, *DH.MKT*, 2611/45, 1324 L 17.

başaranlara nakit mükâfat verilmek üzere sergiler açılması Meclis-i Vükela'da alınan kararlar arasındaydı¹¹⁸.

IV. Şura-yı Devlet'in Bazı Çözüm Önerileri İçin Değerlendirmesi

İstanbul'da et fiyatlarını yükselten nedenler üzerinde Şehremaneti ile Ticaret ve Ziraat Nezareti geniş bir araştırma yapmıştır. Araştırma sonucunda bu idareler çözüm için alınmasını gerekli gördükleri bir dizi tedbir üzerinde durmuştur. Şura-yı Devlet ise bu önerileri ayrıntılı bir değerlendirmeye tabi tutmuştur¹¹⁹.

Şehremaneti sürekli takip ettiği et piyasası hakkında yaptığı araştırma sonucunda fiyat artışlarını birkaç nedene dayandırmıştır. Emanete göre, Balkan Savaşları neticesi olarak et sadece Anadolu ve Suriye bölgelerinden getirilmek zorundaydı. Celepler koyun ve kuzuyu doğrudan İstanbul'a getirmeleri gerekirken dinlendirmek ve beslemek bahanesiyle Bandırma ve çevresindeki yerlerde tutarak şehre daima ihtiyaçtan daha az koyun getirmekteydi. Celepler bu şekilde hareket ederek daha fazla kazanmak için ihtikâra sapsmaktaydı. Ayrıca müteahhitlerin askerin ihtiyacı için taşradan satın aldıkları ve sevk edecekleri hayvanları, yasağa rağmen piyasadan veya hayvanların sevk olundukları Bandırma vs. yerden satın almaları et fiyatını yükselten başlıca nedenlerdi.

Şehremaneti'ne göre bu problemlerin önüne geçilebilmesi için et piyasası ve ticaretinin sürekli bir şekilde kontrol altında tutulması, kesilecek hayvanın baytar muayenesine tabi tutulması, halkın sağlığının korunmasının da sağlanması adına genel kesimhanelerin inşası ve ordu et müteahhitlerinin Uzunçayır gibi yerlerden et satın almalarının men edilmesi başlıca alınması gereken tedbirlerdi.

Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin araştırma sonuçlarına göre ise, Balkan Savaşları'nın etkisiyle Rumeli'nden hayvan sevkîyatının durması, ordunun artan tüketimi, İstanbul'a olan muhacir akınıyla tüketici nüfusta meydana gelen artış ve ortaya çıkan hayvan hastalıklarının istenen seviyede önünün alınamaması et fiyatını arttıran en önemli nedenler arasındaydı. Nezaret ayrıca Anadolu'dan İstanbul'a getirilmekte olan koyunların satın alındıkları yer ile İstanbul'daki fiyatlar arasındaki makası açıklarken celep esnafının ihtikâr yaptığı kanaatine varmıştır. Nezarete göre esnaf uygun fiyatla da olsa çok miktarda koyunu sevk edip satmaktan ise piyasada ihtiyaç duyulandan daha az miktarda koyun satın alıp sevk etmekteydi. Böylece tüccar/esnaf arzın talebin gerisinde kalmasını sağlayarak oluşan yüksek fiyattan menfaat temin etmeyi daha uygun görmekteydi. Hatta Nezarete göre, bu kesim uygun fiyatla koyun satılmasına fırsat vermemek adına münferit teşebbüsleri dahi izale etmek için sendika kurmuştu.

Nezaret, et fiyatını yükselten bu nedenleri tespitten sonra çözüm için bazı öneriler getirmiştir. Öncelikle ihtikârın oluşması engellenerek tüccarın meşru ticaret zeminine çekilmesi gereklidir. Şehremaneti tarafından doğrudan doğruya Anadolu ve Suriye'den koyun sevk edilmelidir. Berlin ve Viyana'da ihtikâra engel olmak amacıyla belediyeler tarafından açılmış olan kasap dükkânları gibi İstanbul'da da şehrin çeşitli yerlerinde kasap dükkânları açılmalıdır. İstanbul'a et arz eden vilayetlerde etin okkası 4,5-5 kuruş olup, buna nakliye masrafı ile vergilerin eklenmesiyle oluşan fiyat 7-8 kuruştur. Oluşan fiyatın en büyük kısmını hayvanların İstanbul'a nakil masrafı oluşturup, bunun mümkün mertebe tenziline teşebbüs edilmesiyle bu fiyatın aşağı çekilmesi mümkündür. Et ticaretinin sürekli bir şekilde kontrol

¹¹⁸ BOA, *DH. MKT*, 2612/53, 1325 C 23.

¹¹⁹ BOA, *BEO*, 4234/317477, 1331 Z 18; *DH.İD*, 137/4, 1331 Z 29.

altında tutulması için düzenli salhaneler ile bunların yakınında hayvan pazarlarının kurulması gereklidir. Şehremaneti, et satış fiyatlarını belirlemelidir. Fiyat tayininde vilayetlerden gelecek hayvanların getirildikleri yerlerdeki ve İstanbul pazarlarındaki fiyatı ile birlikte nakliye masrafları da dikkate alınmalıdır. Nezaret'e göre, İstanbul'da piyasada gayet yüksek olan et fiyatının uygun seviyelere çekilebilmesi için başvurulacak en uygun tedbir, koyun ve kuzunun Şehremaneti tarafından şehre getirilmesi ve elde edilen etin vasıtasız bir şekilde halka satılması olacaktır.

Açık bir şekilde Nezaret, İstanbul et piyasasındaki fiyat problemini çözmede asıl görevin Şehremaneti'ne yüklenmesini istemektedir. Şehremaneti bu önerilere verdiği cevapta, buna benzer bir uygulamanın, kendileri tarafından kömürün celbi ve açılan dükkânlar vasıtasıyla piyasaya arz edilmesi yoluyla daha önce tecrübe edildiğini belirtmiştir. Neticede bu politikayla kömür fiyatının düşürülmesinde çok etkili sonuçlar alınmadığı dolayısıyla bu önerinin et piyasası için uygun olmadığı kanaatini bildirmiştir. Ayrıca İstanbul'da yılda 1.200.000 civarında koyun kesildiği ve 1-2 aylık ihtiyaç için 200.000 koyun satın alınması gerektiği ve bunun için 300.000 ile 400.000 lira arasında oluşacak bir maliyetin söz konusu olduğu, şiddetli mali darlık içinde bulunan Şehremaneti'nin bu şartlar altında gücünün bu büyüklükte bir piyasayı kontrol etmek için yetmeyeceği vurgulanmıştır.

Yukarıda bahsi geçen tespit ve tedbirler, Şura-yı Devlet Mülkiye ve Maarif Dairesi tarafından değerlendirmeye tabi tutularak tartışılmıştır. Koyunların ihtikâr maksadıyla doğruca İstanbul'a sevk edilmeyip, Bandırma, İzmit gibi yerlerde alıkonulduğu ve ihtiyaçtan az miktarda koyun sevk edildiği şeklindeki Şehremaneti'nin iddiasına karşı yapılan değerlendirmede: İstanbul'un günlük koyun ihtiyacının her gün için 3.500 adet kadar olduğu, İstanbul'a koyun arz etmek için farklı kişilerde 40-50 bin koyunun var olması gerektiği, bu miktarda koyunun barındırılabilmesi için uygun meraların İstanbul civarında olmaması nedeniyle koyunların barındırılabilmesi için uygun yerlerde bekletildiği ve dolayısıyla fiyata bir miktar mera ücretinin eklendiği ifade edilmiştir. İstanbul civarında şehrin ihtiyacı oranında koyun besleyecek mera bulunmadığı için doğrudan İstanbul'a sevkiyat yapılması gerektiğine dair Şehremaneti'nin teklifine, uygulanması mümkün olmadığı gerekçesiyle sıcak bakılmamıştır.

Şehremaneti, ordu et müteahhitlerinin Bandırma ve civarından hayvan satın almalarının İstanbul'da et fiyatlarını arttırdığı ve bu durumun engellenmesi gerektiği kanaatine sahipti. Bunun engellenmesinin arz-talep kuralına uygun olmayacağı, müteahhitlerin koyunları Suriye'de yerinden satın almış olsa dahi bu şekildeki bir politikanın buradaki fiyatları da arttıracığı ve sonuçta oluşacak fiyat artışlarının İstanbul piyasasına yansiyacağı değerlendirilerek Şehremaneti'nin bu teklifi uygun görülmemiştir.

Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin koyun taşıma ücretlerinin indirilmesi gerektiği şeklindeki önerisine karşı, İstanbul'a şimendifer ile koyun sevk olunan yerin sadece Konya ve çevresi olduğu, şimendifer nakliye ücretinin hayvan başına 8 kuruş 30 para olduğu, bu şartlar altında yapılacak indirimin ne miktarda olursa olsun 20 kiloluk bir koyunda kilo başına 15-20 paradan ibaret olacağı, bunun da et fiyatına etkisi bakımından müzakereye değer bir durum olmadığı kanaatine varılmıştır.

Nezaretin, Şehremaneti tarafından etin temini ve açılacak dükkânlarda halka arz edilmesi şeklindeki önerileri de, bu tarz bir politikanın girişimciliğe zarar vereceği, dolayısıyla iktisadi hayatın gelişmesi bakımından olumsuz sonuçlar doğuracağı gerekçesiyle kabul edilmediği görülür.

Nezaret'in fiyat tayini konusundaki önerisi de şu gerekçelerle kabul görmemiştir: Nakliyat önceleri karayoluyla ilkel bir takım araçlarla yapılmaktaydı. Deniz yoluyla ise sadece Hıdırellez'den Kasım'a kadar kullanılabilmekteydi. Kasım'dan sonra taşımacılık yelken

gemilerine kalmaktaydı ve bütün kış mevsiminde temel ihtiyaç maddelerinden mahrum olan piyasayı ihtikârdan korumak için hükümet fiyat tayini yapmaktaydı. Şimdi ise nakliyat araçları gelişmiş olup karayoluyla olsun deniz yoluyla olsun her mevsimde nakliyat mümkündür. Hatta ithalata gümrük resmi engel olmadıkça mahsulat-ı ecnebiyenin ithalatı dahi daha kolay hale gelmişti. Ürünlerin piyasaya gelişinde kesintinin oluşmasıyla ilgili bir korkuya mahal olmadığı ve bu tarz bir politikanın esas olarak kabul edilen rekabet ve serbest ticaret kuralını ihlal edeceği, faydadan ziyade zarar verecek sonuçları olacağı değerlendirilmiştir.

Nezaret'in piyasada sendika oluşturulduğuna dair verdiği bilgi doğru bulunmamıştır: Ülke genelinde hayvancılık belli bir bölgeye ait olmayıp her yerden İstanbul'a kara ve deniz yoluyla sevkiyatın olduğu, hatta diğer devletlerden de ithalatın yapıldığı, fiyatı cazip gören bütün tüccarın bu ticarete katılabileceği bir piyasada sendika olsa da devam edemeyeceğinin açık olduğu değerlendirilmiştir.

Yine Nezaret'in ihtikâr konusundaki düşünceleri de kabul görmemiştir. Yapılan değerlendirme de Konya, Ankara, Erzurum, Trabzon vilayetleri ve İzmit mutasarrıflığından telgraflarla alınan cevaplara göre bu vilayetlerde 4-5 kuruşa, İzmit'te 7-8 kuruşa alınan etin, her bir okkasına nakliye ücreti, mavna, rıhtım, çoban, telefât, zebhiye ücretleri, celeblerden toptan alımların ve kasapların temettüğü gibi tahmin üzere eklenen toplam maliyet fiyatı 2,5-3 kuruşa ulaşmaktaydı. Bu şartlar altında vilayetlerden sevk olunan etin okkasının 7,5-8 kuruşa satılması gerektiği ve Karaman etinin İstanbul'daki fiyatının da bu seviyelerde bulunduğu değerlendirilmiştir.

Şura-yı Devlet Mülkiye ve Maarif Dairesi, esasen et fiyatını düşürmek için hükümet tarafından yapılacak başlıca icraatların, Heyet-i Umumiye-i Şura'dan 10 Aralık 1911 tarihinde takdim kılınan mazbata da tespit edilen esaslar olduğunu belirtmiştir. Bu esaslar: Hayvan hastalıklarının yayılmasının engellenmesi, koyun ve kuzu yetiştiriciliği mesleğinin gelişmesine ait tedbirlerin alınması, fenni kuralların takibi, serbest ticaret ve sanatın önünün açılması, ağnam resminin daha uygun bir şekilde alınması şeklindeki tedbirlerden oluşmaktaydı. Ayrıca genel salhaneler ve pazar yerleri inşası gibi düzenlemelerle fiyatların uygun seviyelere inebileceği kanaati dile getirilmiştir. Fiyatları yükselten faktörlerin, hükümetin tedbir almasıyla tamamen ortadan kalkmayacak türden olduğu, bütün Avrupa'da da zirai mahsulün ve hayvan ürünlerinin fiyatlarında yükselme olduğu, amele ücretlerinin de yükselmesi gibi mahalli iktisadi şartlarda meydana gelen değişimin, problemin temelini oluşturduğu değerlendirilmiştir. Burada değerlendirilen esasların Dâhiliye, Ticaret ve Ziraat nezaretlerine tebliği ve bu nezaretler tarafından icrası kararlaştırılmıştır.

Sonuç

Çalışmanın kapsadığı dönem genelinde, devlet idaresinin benimsediği ve takip ettiği yönetim anlayışı, et işesinin "serbest piyasa" şartları altında temin edilmesi politikasıyla şekillenmiştir. Bu anlamda piyasada serbest ticaretin korunması ve geliştirilmesi yönünde politika üreten bir iradenin hâkim olduğu görülür. Ancak, geleneksel fiyat belirleme politikasının terk edilmesine rağmen, bu dönem boyunca ülke genelinde koyun ve kuzu piyasasının içinde bulunduğu şartlar etin bol ve uygun fiyat seviyelerinde tüketiciye ulaşmasını engellemekteydi. Bu nedenle *İdare* ülke genelinde ve İstanbul'da koyun ve kuzu piyasasını özellikle üretim ve arz yönüyle düzenlemek ve bu amaçla birçok tedbir almak zorunda kalmıştır. *İdare*'yi çeşitli tedbirler almaya zorlayan, piyasada arz ve talep dengesini bozan çeşitli problem alanları etkili olmuştur.

İnceleme dönemi boyunca, İstanbul halkının zorunlu ve temel ihtiyaçlarından olan et iaşesi konusunda bir darlığa düşmemesi, koyun ve kuzu etini piyasadan uygun fiyatlarla temin edebilmesi amacıyla birçok tedbir alınmıştır. Bu tedbirlerin belli alanlarda yoğunlaştığı görülür. Koyun ve kuzu miktarının artırılması için kuzu kesim ve satışına ağırlık ve dönem sınırlamaları getirilmesi politikası, yapılan düzenlemeler içerisinde en fazla başvurulan tedbir olmuştur. Et iaşesi konusunda görülen problemlerin temelinde verimlilikten kaynaklanan sorunlar yatmaktaydı. Özellikle Şura-yı Devlet sorunların çözümü için verimliliğe yönelik çalışmaların yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Vergi faktörü, koyun ve kuzunun üretim miktarını doğrudan etkileyen temel problemler arasındaydı. Koyun ve kuzudan alınan çeşitli vergiler fiyatları yükselten temel nedenlerdendi. *İdare*, temel ihtiyaçlardan olan etin halka bol ve ucuz fiyat seviyelerinden ulaşması için koyun ve kuzu piyasasında alınmakta olan birçok vergi çeşidini kaldırmıştır. Piyasayı düzenleme adına celeplerin, kasapların ve ordu et müteahhitlerinin nizama uymayan ihtikâr olarak değerlendirilen davranışlarını engellemeye yönelik düzenlemeler yapılmıştır. Ordunun et ihtiyacını temin eden müteahhitlerin zarar etmeleri halinde, zararlarının bir kısmı tazmin edilmiştir. *İdare*'nin bu politikası, her ne kadar ordu iaşesinin temini için önemli olsa da serbest piyasaya etkileri bakımından olumlu sonuçlar doğurmaktaydı. Vapur ve şimendifer ile nakledilen koyunların nakliye ücreti sürekli maliyeti arttıran bir faktör olarak zikredilse de bu konuda indirim taleplerinin karşılık bulmadığı görülür. Et iaşesi konusunda görülen hassasiyetin her sene Ramazan ayı gelmeden daha da yoğunlaştığı, uyarı ve emirlerin arttığı görülür. Ayrıca piyasalardaki potansiyeli harekete geçirmek adına İstanbul'un iaşesinde yararı görülen kişilerin ödüllendirilmesi yoluna gidilmiştir.

İstanbul halkının temel ve zorunlu ihtiyaçlarından biri olan et iaşesi konusu, idari açıdan ağır bir sorumluluk alanıydı. Dolayısıyla bu görev farklı aşamalarda birden fazla idari birimin sorumluluk alanına dâhil edilmiştir. Piyasada meydana gelen problemlerin tespiti ve çözümünde görevli olan bu idari birimler Sadaret, Dâhiliye Nezareti, Ticaret ve Ziraat Nezareti, Orman Meadin ve Ziraat Nezareti ile Şehremaneti'nden oluşmaktaydı. Bu birimler daha çok sorunun kaynağını tespit, çözüm üretmede ve alınan kararların uygulanma aşamalarında aktif görev yapmıştır. Alınacak tedbirler konusunda nezaretlerin ve Şehremaneti'nin tespit ve önerileri her zaman kabul görmemiştir. Şura-yı Devlet ve Meclis-i Mahsus-ı Vükela takip edilecek politikayı onaylayan idari birimler olmuştur.

Büyük bir tüketim merkezi olan İstanbul'un et iaşesi, inceleme döneminin başlarında ağırlıklı olarak Rumeli'den karşılanmaktaydı. Anadolu ikinci önemli üretim ve arz bölgesiydi. Çalışma döneminin başlarında, koyun ve kuzunun temin edildiği üretim bölgesi olması bakımından Rumeli'nin sahip olduğu ağırlık, savaşlar ve toprak kayıpları nedeniyle dönem sonuna doğru büyük oranda azalırken Anadolu'nun ağırlığı artmıştır. İstanbul'u çevreleyen nispeten yakın vilayetlerdeki arz sahalarında kıtlık, kuraklık, savaş gibi herhangi bir faktör piyasayı etkilediğinde Erzurum, Suriye, Beyrut, Trablusşam gibi daha uzak vilayetler devreye girmiştir.

Kaynakça

I. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kaynakları (BOA)

Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme (A.MKT.MHM):102/93, 1273 R 4.

Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vâlâ (A.MKT.MVL): 63/84, 1269 N 14; 9/44, 1264

Ş 10.

Sadaret Mektubi Kalemi Nezareti ve Devair (A.MKT.NZD): 405/87, 1278 N 5.

Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet (A.MKT.UM): 170/53, 1271 S 15.

Bâb-ı âli Evrak Odası (BEO): 186/13896, 1310 L 6; 2550/191199, 1323 S 10;

2651/198803, 1323 C 26; 2819/211370, 1324 Ra 7; 2917/218721, 1324 Ş 8;

3013/225941, 1325 S 3; 3014/226034, 1325 S 4; 3018/226286, 1325 S 06; 3075/230580, 1325 R 29; 3324/249278, 1326 Ca 1; 3358/251841, 1326 C 20; 385/28841, 1311 L 10; 388/29083, 1311 L 15; 391/29251, 1311 L 19; 3936/295239, 1329 N 18; 4188/314065, 1331 B 25; 4234/317477, 1331 Z 18.

Cevdet Belediye (C.BLD): 140/6986, 1196 N 29; 97/4812, 1218 Ra 29; 97/4820, 1169 Z 29; 97/4812, 1218 Ra 29.

Dâhiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT): 1709/65, 1307 B 27; 2612/53, 1325 C 23.

Dâhiliye Hukuk Müşavirliği (DH.HMŞ): 11/68, 1332 B 20.

Dâhiliye İrade-i Umumiye (DH. İ.UM): 20-09, 2/35, 1338 B 05.

Dâhiliye İdari (DH.İD): 101/42, 1332 Ca 15; 137/4, 1331 Z 29.

Dâhiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT): 1728/103, 1307 L 15; 1735/125, 1307 Za 7; 1815/107, 1308 B 24; 1914/84, 1309 C 23; 1920/84, 1329 B 10; 1999/133, 1310 S 18; 2004/75, 1310 S 28; 2006/103, 1310 Ra 10; 2062/103, 1310 L 5; 2199/74, 1316 Z 28; 2465/109, 1318 Z 4; 2467/112, 1318 Z 9; 253/71, 1311 Z 27; 2601/18, 1321 M 18; 2610/71, 1324 R 04; 2611/45, 1324 L 17; 2702/94, 1326 Z 16; 378/55, 1312 Za 28; 578/32, 1320 C 5; 901/4, 1322 Ş 10.

Hatt-ı Hümayun (HAT):1364/53868, 1222 Z 29; 200/10177, 1204 Z 29.

İradeler Hususi (İ.HUS): 143/8, 1324 Ca 01.

İradeler, Orman ve Maadin (İ.OM): 11/39, 1324 L 23.

İrade Rüşumat Emaneti (İ.RSM): 20/51, 1322 L 22.

İrade Şehremaneti (İ.ŞE): 22/1, 1325 C 2.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV): 111/63, 1323 Ca 9; 112/43, 1323 N 01; 113/36, 1324 S 10; 113/9, 1324 M 8; 116/114, 1325 B 16.

Meclis-i Vâla Riyaseti (MVL): 288/30, 1271 N 2; 416/6, 1279 L 29.

Rumeli Müfettişliği Makamât (TFR.1.MKM): 23/2270, 1325 7 26.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat (Y.A.HUS): 512/127, 1326 Ca 28.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV):73/149, 1310 C 20; 296/16, 13325 Ş 4; 296/190, 1325 Ş 27; 297/105, 1325 Ra 21; 297/142, 1325 Ra 28; 297/66, 1325 Ra 16; 302/207, 1325 Ş 27; 60/107, 1309 Ş 29.

Yıldız Perakende Hariciye (Y.PRK.HR): 30/11, 1318 Z 1.

II. Araştırma İnceleme Eserleri

1335 senesi İstanbul Beldesi İhsaiyat Mecmuası, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1337.

Ergin, Osman Nuri. *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İBB Yayını, c.2. İstanbul 1995.

Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, (çev. Emine Sonnur Özcan), Doğubatı yayınları, 2.baskı, Ankara 2010.

- Greenwood, Anthony. *İstanbul's Meat Provisioning: A Study of the Celebkeşan System*, Basılmamış Doktora Tezi, Chicago 1998.
- Güran, Tefvik. *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, DİE, Ankara 1997.
- İhsaiyat-ı Maliye 1885-1909*, Maliye Bakanlığı, Ankara 2000.
- Marion-Crawford, Francis. (çev.Şeniz Türkömer), *1890'larda İstanbul*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3.baskı İstanbul 2012.
- Sayın, Abdurrahman Vefik. *Tekâlif Kavaidi*, Maliye Bakanlık Yayını, Ankara 1999.
- Şemseddin Sami, Kâmûs-i Türkî, "zebhiye" maddesi.
- Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesit*, 2.cilt, Dersaâdet 1307.
- Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990.
- Türkhan, Mehmet Sait. *18.Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un Et İaşesi'nin Temini: Hassa Kasapbaşılık Kurumu*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.
- Ülgener, Sabri F., *Tarihte Darlık Buhranları*, Derin yay., İstanbul 2000.
- Uzun, Ahmet. *İstanbul'un İaşesi'nde Devletin Rolü: Ondalık Ağnam Uygulaması 1783-1857*, TTK, Ankara 2006.